Hermeneus

#95 04 | 2023
TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR

Themanummer: Oudheid in het Oosten

Inhoud

4

19

12

29

25

38

45

58

65

72

p4—
Frits Naerebout
Een Euraziatische oudheid

p12—
Jan M.F. Van Reeth
Grieken en Romeinen in Aziatische wateren

p19—
Ruwan N. van der Iest
Griekse wijn in Persepolis? Over culturele uitwisselingen in het hart van het Achaemenidische Rijk

p45—
Henk Singor
Dēmokritos, Pyrrhōn en de Sakamuni: *het vroege boeddhisme en de Griekse filosofie*

p58—
Griet Vankeerberghen
Muren en pleinen in Chang'an en Rome

p65—
Sean McGrath
De Japanse Romeinen van Thermae Romae

p25—
Miko Flohr
Voorbij het Gouden Schiereiland: *Zuidoost-Azië en de Romeinse wereld*

p29—
Marike van Aerde
Gandhara in context: *boeddhistische stoepareliëfs als klassieke kunst?*

p38—
Dries De Crom
De edicten van Ashoka

p72—
Jinyu Liu
Vertaalde ballingschap: *uitdagingen en strategieën bij het vertalen van Ovidius'* Tristia *naar het Mandarijn*

verder

2 Woord vooraf
36 Uitgelicht
55 Musea
80 Boeken
84 Auteurs

Omslag
Chinees terracotta grafbeeldje gemaakt in oostelijk Centraal-Azië van een Bactrische kameel met dionysische scènes op de zadeltassen, 6de-7de eeuw n.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.

Woord vooraf

Oudheid in het Oosten

Eind april 2023 deed het Egyptische ministerie voor toerisme en oudheden een opzienbarende aankondiging. Bij archeologische opgravingen op de site van Berenike, een belangrijke antieke zeehaven aan de Rode Zee, was een marmeren Boeddhabeeld uit de Romeinse tijd opgedoken. De ontdekking, die feitelijk al ruim een jaar eerder had plaatsgevonden, werd gretig opgepikt door de wereldpers. 'Hadden het Romeinse Rijk en India handelsbetrekkingen?' kopten de kranten.

Historici, archeologen en andere specialisten weten al langer dat het antwoord op die vraag een volmondig 'ja' is. De Grieks-Romeinse wereld vormde geen eiland op zich, maar stond voortdurend in contact met andere gebieden in Eurazië en Afrika en de daar aanwezige culturen. Steden en gebieden maakten deel uit van netwerken van contact en uitwisseling die uiteindelijk continenten overspanden. Deze netwerken vallen qua omvang en intensiteit in het niet bij de hedendaagse, sterk geglobaliseerde samenleving. Toch valt niet te ontkennen dat Hellas en Rome zich ontwikkelden binnen de ruimere context van de wereldgeschiedenis. Het zou overigens verkeerd zijn de Grieks-Romeinse oudheid in het centrum te plaatsen van deze periode van de wereldgeschiedenis. Bekeken vanuit het Perzische Achaemenidenrijk, de ontwikkelingen op de Centraal-Aziatische steppen of het Chinese Hanrijk, behoorde de mediterrane uithoek met zijn geschiedenis zonder meer tot de periferie van de antieke wereld. Het hangt er dus maar vanaf welk perspectief je inneemt.

In het Nederlandse taalgebied zijn deze inzichten onder andere verspreid geraakt via het vaak als studieboek gebruikte werk van Frits Naerebout en Henk Singor, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*. We zijn dan ook erg verheugd dat beide auteurs van dit standaardwerk bereid waren tot medewerking aan het themanummer dat u nu in handen heeft, getiteld *Oudheid in het Oosten*.

Met het 'Oosten' – wat in feite een uitgesproken 'westerse' term is – bedoelen we in deze context het Indiase subcontinent, Zuidoost-Azië, China en Japan. Daarmee verplaatsen we ons naar een regio van de wereld die in *Hermeneus* zelden de aandacht krijgt. Met dit themanummer willen we twee zaken laten zien: ten eerste, dat ook deze streken onlosmakelijk behoren tot 'de oudheid' als historisch gegeven en als voorwerp van onderzoek; en ten tweede, dat ook in dit deel van de wereld hedendaagse auteurs, onderzoekers en kunstenaars nog steeds in dialoog treden met de Grieks-Romeinse wereld. Dit laten we zien aan de hand van bijdragen over historische, culturele en literaire interacties tussen de mediterrane wereld en het Oosten, vanaf de oudheid tot vandaag.

Het themanummer opent met een overzichtsartikel van de hand van **Frits Naerebout**. Hij schetst de grote lijnen van de historische ontwikkelingen in Eurazië van ongeveer 700 v.Chr. tot 700 n.Chr. en schenkt daarbij aandacht aan de voordelen én beperkingen van periodisering en geografische afbakening.

Jan M.F. Van Reeth focust op de rol die handelsroutes op het water speelden in de oudheid vanaf het Hellenistische Rijk tot laat in de 4de eeuw n.Chr. De zeeroute naar het verre India was vanuit het mediterrane gebied gezien vaak veiliger, economischer en sneller dan de routes over land, en vooral de havens bij de monding van de Eufraat en de oostkust van Arabië vormden een draaischijf voor de internationale zeehandel.

Dat het de moeite loont om de Grieks-Romeinse wereld vanuit een ander perspectief te bestuderen, blijkt uit de beide bijdragen die volgen. **Ruwan N. van der Iest** neemt het Achaemenidisch perspectief als leidraad, door zich te richten op administratieve bronnen afkomstig uit Persepolis, de hoofdstad van het rijk. Hij staat stil bij de veeltaligheid van deze bronnen (waaronder Elamitisch, Aramees en Grieks) en bij wat we aan de hand daarvan te weten kunnen komen over cultureel contact tussen gemeenschappen en individuen in de oudheid.

Miko Flohr onderzoekt wat we als oudhistorici over de Romeinse wereld kunnen leren als we Zuidoost-Azië als vertrekpunt nemen. Door te kijken naar Chinese bronnen en opgravingen in het moderne Thailand en Vietnam, blijkt het mogelijk om het vertrouwde Europese perspectief te verrijken.

Afbeelding
Marmeren beeld van Boeddha, gevonden in de Egyptische havenstad Berenike, 2de eeuw n.Chr. Gedigitaliseerd model. © Szymon Popławski/ Berenike Project.

Daarop volgt een drietal bijdragen die zich richten op ontwikkelingen in en rond het Indiase subcontinent. **Marike van Aerde** behandelt de Gandhara-kunst, die traditioneel genoemd wordt als een voorbeeld van Grieks-hellenistische invloed op oosterse beeldhouwkunst. Van Aerde problematiseert deze interpretatie van de Gandhara-kunst, en laat zien hoe onze beeldvorming veranderd is tussen de 19de en de 21ste eeuw. **Dries De Crom** bespreekt de inscripties van Ashoka, keizer van het Indiase Maurya-rijk (3de eeuw v.Chr.). Deze teksten zijn van groot belang voor de vroege geschiedenis van het boeddhisme. Een vergelijking van versies in het Prakriet, Grieks en Aramees laat zien hoe de ethisch-religieuze boodschap van Ashoka aangepast kon worden aan de culturele diversiteit binnen zijn rijk. **Henk Singor** behandelt de mogelijke wederzijdse beïnvloeding tussen de Griekse en Indiase filosofie. Al sinds de 19de eeuw hebben wetenschappers gewezen op opmerkelijke overeenkomsten tussen bepaalde filosofische stromingen. Singor laat zien dat we met vrij veel zekerheid kunnen stellen dat het vroege boeddhisme een inspiratiebron was voor de Griekse filosofie. Of er ook beïnvloeding in omgekeerde richting was, blijft vooralsnog voer voor speculatie.

Met de bijdrage van **Griet Vankeerberghen** richten we onze blik nog verder naar het oosten, naar het Chinese Hanrijk. Hoe was de publieke ruimte in de hoofdstad Chang'an vormgegeven, en wat zegt dat over de toegankelijkheid van politieke machthebbers? Een vergelijking met het laat-republikeinse Rome laat de gelijkenissen en verschillen zien.

Sean McGrath neemt ons mee in de fascinerende wereld van *Thermae Romae,* een mangareeks van de Japanse auteur Mari Yamazaki. In de reeks wordt een Romein getransporteerd naar het hedendaagse Japan, waar hij zich – letterlijk en figuurlijk – laat onderdompelen in de plaatselijke badcultuur. Yamazaki onderzoekt op die manier het antieke Rome vanuit het perspectief van het moderne Japan en omgekeerd.

Jinyu Liu, tenslotte, is hoofdonderzoeker van het project *Translating the Complete Corpus of Ovid's Poetry into Chinese with Commentaries* en vertaalde in deze context Ovidius' *Tristia* naar het Mandarijn. Hoe kan je de Latijnse poëzie van Ovidius toegankelijk maken voor een hedendaags Chinees lezerspubliek? In haar bijdrage bespreekt Liu de uitdagingen die daarbij komen kijken.

Ook in de rubriek *Uitgelicht* staat een object centraal dat wederzijdse contacten laat zien. **Roderick C.A. Geerts** bespreekt een voorraadpot met bijzondere inhoud uit de bovengenoemde archeologische site van Berenike.

Ten slotte heeft ook Rinse Willet een niet te onderschatten bijdrage geleverd aan dit themanummer: hij zorgde immers voor handige overzichtskaarten bij de artikels van Naerebout en Flohr. De themaredactie dankt hem daarvoor van harte.

Als we de rode draad van dit themanummer in één woord zouden samenvatten, dan zou dat 'connectiviteit' kunnen zijn, dat wil zeggen: de mate en mogelijkheden van verbinding tussen mensen, gebieden en culturen. Zulke verbindingen zijn, in de oudheid veel meer dan vandaag, geografisch en technologisch geconditioneerd: de realiteiten van reis- en handelsroutes, transport en communicatie bepalen in hoeverre mensen met elkaar in contact (kunnen) komen. Contacten kunnen leiden tot uitwisseling en wederzijdse beïnvloeding, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Soms zijn de verschillen juist het interessantst om te bestuderen. En tenslotte kan, zelfs waar geen sprake lijkt van daadwerkelijk contact, een vergelijking interessant zijn om de eigen aard van culturele fenomenen beter te doorzien.

De themaredactie:
Dries De Crom
Mirte Liebregts

Een Euraziatische oudheid

Frits Naerebout In onze geglobaliseerde wereld zijn ook de beoefenaars van alle historische wetenschappen hun blik aan het verbreden – terecht, want ook in het verleden waren de contacten tussen allerlei gebieden intensiever dan we vaak denken. Voor de Grieks-Romeinse wereld is dat niet anders: ook die is deel van een veel groter geheel.

We verdelen ruimte en tijd in stukken die we namen en nummers geven. Als we dat niet deden, waren we al spoedig letterlijk en figuurlijk de weg kwijt. Maar het risico bestaat dat we de grenzen tussen die stukken verabsoluteren en vergeten dat ruimte en tijd continu zijn. Zo bijvoorbeeld in het geval van de mediterrane wereld, die dankzij de bijzondere band die onze cultuur altijd gevoeld heeft met 'Griekenland en Rome' centraal stond en staat in onze bemoeienis met 'de oudheid'. Het gaat om een gebied dat onmiskenbaar belangrijk is: waar drie continenten elkaar raken en vele cultuurstromen elkaar treffen, is sprake van een grote dynamiek. Dat vanuit dit gebied imperiale machten in alle windrichtingen gebiedsuitbreiding zochten, vergrootte én exporteerde die dynamiek. Er is dus reden genoeg om die mediterrane wereld te bestuderen – zelfs als we het 'erfgoed' niet als argument gebruiken. Maar is het wel een zinvolle afbakening? Moet 'de rest' van die drie continenten niet ook meedoen in het geschiedverhaal? Wie beïnvloedt wie? Ligt het zwaartepunt van de historie, in ieder geval die van de oudheid, wel bij de Middellandse Zee – zoals we geneigd zijn te denken? Of eigenlijk in de Indische Oceaan? Of in de enorme landmassa's van Centraal-Azië of China? Oudere Duitstalige publicaties spreken over de Grieks-Romeinse wereld en *Randvölker*. Kunnen we dat ook omdraaien en vanuit Azië naar de mediterrane wereld kijken? Dan zijn de Grieken en Romeinen de *Randvölker*: vanuit dat gezichtspunt absoluut perifeer.

Het kan bevrijdend en verhelderend werken om de oudheid te 'decentreren', zoals men dat noemt. De wereld is een/één geheel, zei reeds in de 5de eeuw v. Chr. de historicus Herodotus. Dat is vaak vergeten, maar onze huidige (h)erkenning van de samenhang tussen alle delen van onze wereld, duidelijker dan ooit tevoren nu gebeurtenissen ver weg direct repercussies hebben voor ons dagelijkse leven, maakt dat we ook het verleden anders zijn gaan bekijken. Mediterranocentrisme, Eurocentrisme en andere blikvernauwingen maken plaats voor een meer globale visie. Ook op de oudheid. Eén manier van kijken is de strikt comparatieve aanpak, die voorbijgaat aan de vraag of er een historische relatie is. Wanneer we China, India, het Romeinse Rijk (maar bijvoorbeeld ook de Maya – zeker niet beïnvloed door de andere drie) vergelijken, zien we allerlei overeenkomsten wat betreft de inrichting van de maatschappij: de organisatie van politiek en economie, de groei van bureaucratieën, een militaire structuur, sociale hiërarchie, urbanisering, een wegennet, enzovoort. Ook op het niet-materiële vlak zien we vergelijkbare zaken: het formuleren van bepaalde filosofische, wetenschappelijke en algemeen culturele denkbeelden, en van religieuze concepten. Maar hoe vruchtbaar zo'n comparatieve aanpak ook moge zijn, dat is nu niet ons doel: hier gaat het om daadwerkelijk contact en wederzijdse beïnvloeding.

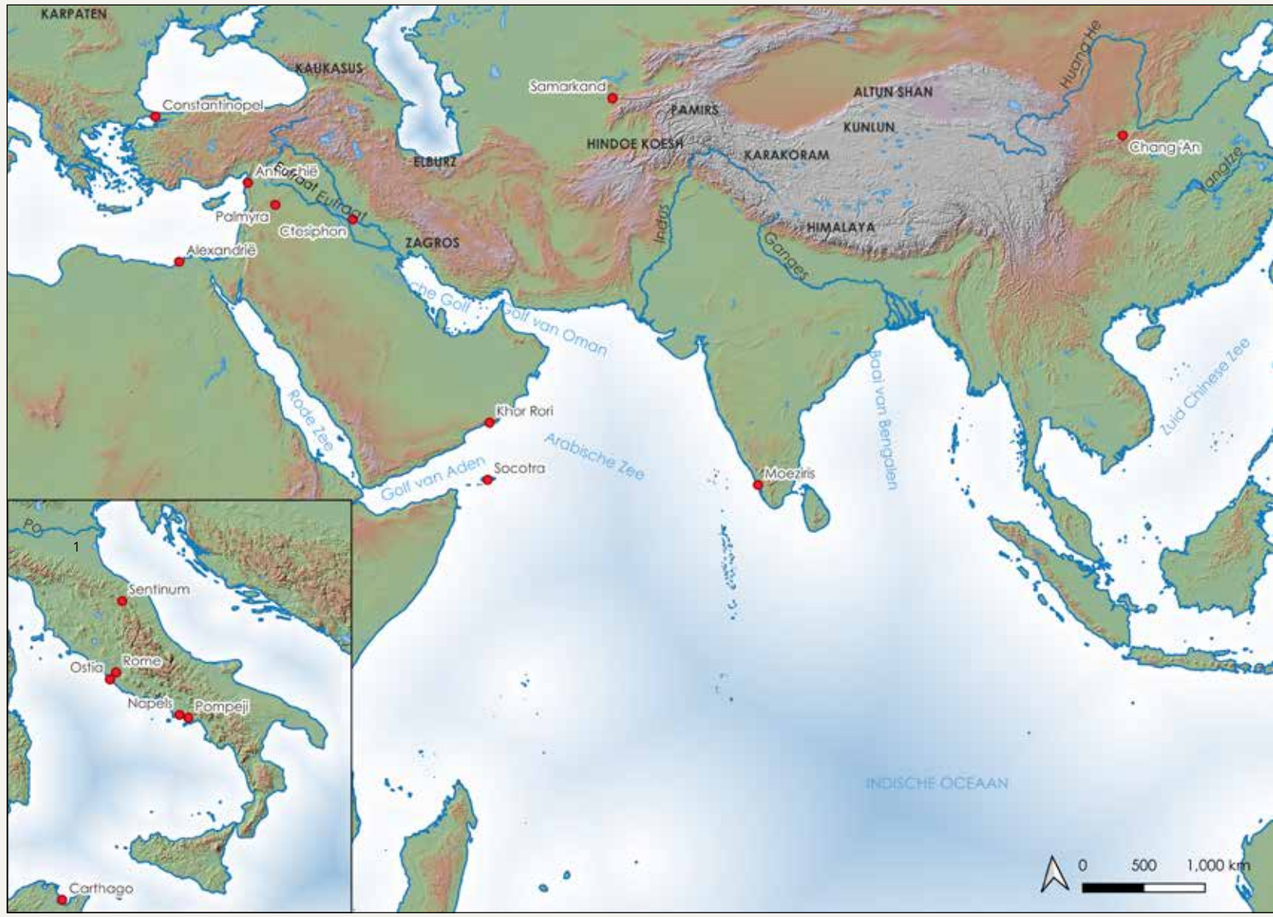

1

Nooit en nergens zijn grenzen ondoordringbare barrières geweest

Connectiviteit

Zo'n samenhang was er ook in de oudheid. Het sleutelwoord is 'connectiviteit': de wereld van de oudheid was zeker niet te vergelijken met onze huidige geglobaliseerde wereld, maar dat wil niet zeggen dat er toen geen connecties waren tussen (ver uiteen gelegen) gebieden. Waar wij in het (verre) verleden vaak een zeker isolement veronderstellen (want het was allemaal een enorm eind lopen), was in feite de connectiviteit groot, en zij blijkt met elke archeologische vondst nog wat groter. Tussen knooppunten, draaischijven of hoe we de populaire plaatsen van vertrek, aankomst en ontmoeting ook maar willen noemen, liep een netwerk van routes die Europa, Azië en Afrika tussen de Atlantische Oceaan en de Chinese Zee, en tussen de Oostzee en Centraal-Afrika met elkaar verbonden. Nooit en nergens zijn grenzen ondoordringbare barrières geweest. In geval van natuurlijke grenzen is er altijd wel een weg te vinden, zelfs door hooggebergten en woestijnen, en door mensen gestelde grenzen zijn in de oudheid zelden een belemmering. In een wereld met hooguit wat poorten en poortwachters, maar zonder paspoorten, migreert men er lustig op los, binnen de Griekse wereld en het Romeinse Rijk, en net zo hard van en naar de wereld daarbuiten. In plaats van isolement is het een voortdurend gaan en komen.

We richten ons hier op het meest complexe geval: de geschiedenis van Eurazië en van de relaties tussen Europa en Azië. De keuze voor dit Euraziatisch perspectief wil niet zeggen dat de betrekkingen tussen Afrika en Europa, tussen Zuid- en Noord-Europa, binnen Azië of tussen Azië en Afrika minder interessant zijn. Maar Eurazië heeft veel te bieden voor ons doel – het laten zien van de inbedding van de mediterrane wereld in een groter geheel. Ook in de oudheid zelf was men zich bewust van het grote

2

belang van Euraziatische contacten. In de context van zijn analyse van de Grieks-Perzische Oorlogen, gaat Herodotus in zijn *Historiën* diep in op de eerdere geschiedenis en de organisatie van Perzië, en plaatst dit alles in een wereldhistorische context. Het Perzische Rijk omvat delen van Europa en Azië, en Azië strekt zich nog verder uit naar het (noord)oosten, al weet niemand in het Westen hóe ver. De grens tussen Europa en Azië is arbitrair: Herodotus (*Historiën* 5,45) laat zich kritisch uit over de traditionele indeling in de drie werelddelen Europa, Libya en Asia. Het is, zegt hij, onduidelijk wie dat heeft bedacht en waar die drie onverklaarbare vrouwennamen vandaan komen. En het is maar misleidend, want het is immers uiteindelijk één wereld waar we het over hebben – woorden boven reeds aangehaald. We komen in ons hedendaagse streven naar 'wereldgeschiedenis' uit bij de gedachte die Herodotus al koesterde: dat een op de kaart getrokken streep niet betekent dat onze nieuwsgierigheid daar ook halt moet houden, *in casu* dat er een wereld is ten oosten van de mediterrane wereld én dat die wereld relevant is. De uitdaging die ons wacht, is om niet ons oude centrisme door een nieuw centrisme te vervangen, niet verstrikt te raken in Scythomanie of Sinofilie, maar de blik daadwerkelijk te verbreden.

Routes en reizigers

Eurazië is een landmassa benoorden de evenaar (uitgezonderd een deel van de Zuidoost-Aziatische eilanden), 55 miljoen vierkante kilometer groot, grofweg een 9.000 kilometer van oost naar west, toen en nu bevolkt door vele etniciteiten en taalgroepen. We beperken ons hier in de tijd tot de 1.400 jaar tussen 700 v.Chr. en 700 n.Chr. (in vertrouwde Eurocentrische termen: de archaïsche, klassieke, hellenistische en Romeinse perioden), maar dan nog is dat erg veel historie in een enorm gebied. Dat we ons hier grote beperkingen moeten opleggen, moge duidelijk zijn. Laten we, om enige greep op het onderwerp te krijgen, eerst naar de geografie kijken. Van west naar oost loopt door Eurazië een bijna aaneengesloten rij bergketens: de Pyreneeën, Alpen, Karpaten, Kaukasus, Zagros, Elburz, Paropamisus, Hindoe Koesh, Pamirs, Karakoram, Himalaya, Kunlun en Altun Shan. Ten noorden van de bergen ligt Centraal-Eurazië: tegen de bergen aan bevinden zich daar enige zones met sedentaire landbouwers en steden, maar vooral strekken zich er eindeloze steppengebieden uit, van Mongolië tot in het huidige Hongarije, die het domein zijn van veenomaden. Ten

3

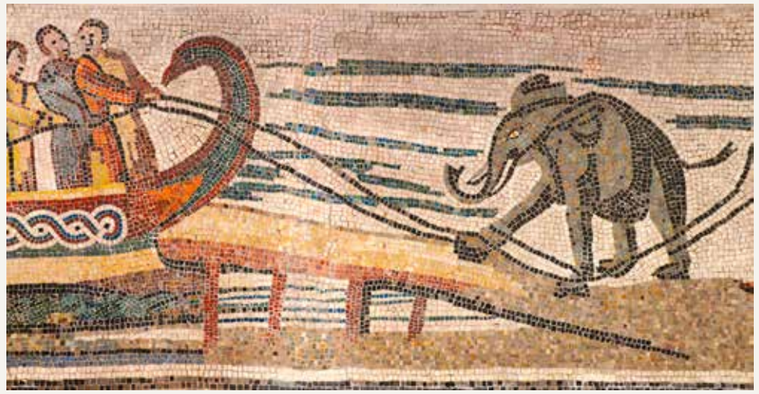

4

Afbeeldingen

1 Kaart met de geografische aanduidingen in deze bijdrage. Auteur: Rinse Willet.
2 De door Herodotus bekritiseerde indeling van de wereld in de 5de eeuw v.Chr.
3 Detail van Romeins mozaïek met een handelsschip waarop een Afrikaanse olifant wordt ingeladen, Veii, 3de-4de eeuw n.Chr. Badisches Landesmuseum, Karlsruhe.
4 Schildering op de westmuur van een huis in Samarkand met afgezanten uit verschillende werelddelen die eer bewijzen aan vorst Varkhuman van Samarkand, 7de eeuw n.Chr. Afrasiab Museum of Samarkand, Uzbekistan.
5 Detail van een stenen reliëf uit Nineveh met de Assyrische koning Ashurbanipal op leeuwenjacht, 645-625 v.Chr. British Museum, Londen. Foto: Steven Zucker.
6 Bronzen Scytische boogschutter als ornament op een Campanische urn, 5de eeuw v.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.
7 Ivoren beeldje van een Indiase godin, Lakshmi, of vrouwelijke natuurgeest, Yakshi, uit Pompeji. Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Napels.
8 Muurschildering met een banketscène in een van de Dahuting-tombes van de late Oosterse Han-dynastie (23-220 n.Ch.). Zhengzhou, China.
9 Put 1 met 6.000 van het 8.000 man tellende terracottaleger dat is mee begraven met Qin Shi Huang, de eerste keizer van de Qin-dynastie, 210-209 v.Chr. Xi'an, China.

noorden daarvan liggen de bossen, de toendra's en de arctische gebieden. Omringd door de bergen of er tegenaan liggen meerdere hoogvlakten: de belangrijkste zijn Anatolië en Iran, het Tibetaanse hoogland en het westen van China. Ook uitgestrekte woestijngebieden sluiten in noorden en zuiden op de bergen aan. Bezuiden de bergen liggen grote delen van China, Zuidoost-Azië, India, het Nabije Oosten en de mediterrane landen, met de grote rivierdalen en vlakten van de Yangtze en Huang He (Gele Rivier), Indus en Ganges, en Eufraat en Tigris. Daar bieden geografie en klimaat, met name de hoeveelheid neerslag, de optimale condities voor landbouw, voor de productie van een surplus en daarmee voor staatsvorming. Maar *alle* delen van Eurazië spelen een belangrijke rol, met uitzondering van het hoge noorden – en wel, dat is waar het hier om draait, in een samenspel.

In de steppenzone zijn de oost-westverbindingen makkelijk, maar niet voor iedereen toegankelijk. Wie naar de gebieden bezuiden de bergketens wil, voert het steppengebied sowieso de verkeerde kant op, tenzij men heel erg ver zou willen omreizen. In de bergzone zijn de verbindingen moeilijk, maar aan de noordelijke rand, door het zuidelijke deel van Centraal-Azië, zijn er enkele corridors die, samen met enkele aftakkingen dwars door de bergen naar het zuiden, als de Zijderoute(n) bekend zijn geworden (een 19de-eeuwse, misleidende, maar onuitroeibare benaming). Bezuiden de bergen lopen de belangrijkste verbindingen, vaak vergeten omdat zoveel aandacht naar Centraal-Azië uitgaat, over zee: de Middellandse Zee, met verbindingen naar Atlantische kusten en de Zwarte Zee, en de Rode Zee, Golf van Aden, Perzische Golf en Golf van Oman, Arabische Zee, Indische Oceaan, Baai van Bengalen en de Zuid-Chinese Zee, een enorm Aziatisch netwerk met verbindingen naar Oost-Afrika. De zeeroutes bedienen de kuststroken die tot de dichtstbevolkte gebieden behoren, maar ook de achterlanden, zeker waar bevaarbare rivieren diep in dat achterland doordringen.

De afstanden binnen Eurazië zijn enorm. Fernand Braudel schreef in zijn magnum opus over de *Méditerranée* dat waar wij tegenwoordig vaak ruimte tekort komen, men in premoderne tijden teveel ruimte had: eindeloos veel ruimte en om die te doorkruisen was eindeloos veel tijd nodig. Alleen al om deze reden is het ongewenst om te spreken van 'globalisering' in de oudheid: dat woord roept nu eenmaal het beeld op van onze huidige interdependente wereld waarin reizen van de ene naar de andere kant van die wereld uren kost in plaats van maanden, en waarin nieuws direct overal bekend is. We moeten ons proberen voor te stellen hoe totaal anders de toenmalige omstandigheden waren: wat een enorme inspanning onderling contact met zich meebracht. Voor de landroutes was men afhankelijk van menselijke en dierlijke spierkracht, en voor de zeeroutes primair van wind en stroming. Zelfs onder de gunstigste omstandigheden vergde het zeven tot acht maanden om Eurazië van west naar oost te bereizen; over zee ging sneller, maar de zeeweg is langer. In de connectiviteit tussen gebieden was afstand echter een betrekkelijk gegeven. In het geval van handel gaven de kosten de doorslag. Die kosten waren overigens alleen globaal te berekenen. Zeker bij langere afstanden was het onmogelijk tevoren te weten wat reistijd en reisroute zouden zijn: velerlei externe factoren maakten het reizen onvoorspelbaar. Het 'kostenplaatje', zo blijkt, heeft veelal Euraziatische contacten niet in de weg gestaan. En pelgrimeren, op de vlucht slaan, gelukzoeken en pure nieuwsgierigheid trekken zich ook nooit veel van afstand aan.

Zelfs in prehistorische tijden onderhielden gemeenschappen contacten met elkaar, om producten en huwelijkspartners uit te wisselen. In historische tijden, wanneer zich staten vormen, intensiveerden die contacten: staten faciliteren de mobiliteit van hun bevolking, bedoeld of onbedoeld. Mensen, goederen, vaardigheden en ideeën bewegen over de kaart. Daarvoor was altijd reizen vereist: zelfs als informatie in een tekst of afbeelding is vastgelegd en zo gedeeld kan worden, moet in de oudheid een mens dat met zich meedragen. Slechts een enkeling maakte verre reizen, voorbij de horizon. Als handelaar, pelgrim of huurling, of onvrijwillig migrerend, als slaaf, soldaat of vluchteling. Maar al die enkelingen uit de zeer vele gemeenschappen die Eurazië telde, vormden samen een menigte.

Belangrijk waren de knooppunten waar verschillende handelsstromen samenkwamen. Algemeen bekend zijn plaatsen als Alexandrië, Samarkand op de Zijderoute of Palmyra aan het einde van caravaanroutes. Minder befaamd maar niet minder belangrijk waren plaatsen als Socotra, een eiland bij de Golf van Aden, Khor Rori (Khawr Rawrī, ofwel in het Grieks: Moscha Limen en Abyssapolis) in Oman, of Moeziris op de kust van Malabar. Zo zijn er honderden plaatsen die we in de taal van de moderne logistiek als internationale en regionale *hubs* zouden betitelen. Dit waren tevens overslagpunten, waar goe-

5

deren van hand tot hand gingen. De eindeloze verbindingslijnen werden op die manier opgeknipt in stukken. Dat maakte handel over lange afstand veel beter te doen, én ieders belangen werden veiliggesteld – wie een deel van het traject onder zijn hoede had, pikte een graantje mee. Zo was uiteindelijk alles met alles verbonden. Vanwege onze Eurocentrische blik neigen we ons te concentreren op Chinese zijde die in Antiochië arriveert, of op specerijen uit India die in Ostia aan wal gebracht worden. Maar wat de 'Euraziatische uitwisseling' is genoemd omvat veel meer. Dat bijvoorbeeld China, Korea, Zuidoost-Azië en Iran met elkaar in verbinding staan zonder dat daar een Europeaan aan te pas komt, wordt makkelijk vergeten. Het maakt de dingen ook hinderlijk ingewikkeld.

Gelijktijdigheden

Wie interacteert met wie? Wat we in ieder geval nodig hebben is een soort tijdlijn. Wat gebeurde wanneer, en, voor ons huidige onderwerp essentieel, wat gebeurde min of meer tegelijkertijd? Alleen dan kunnen we de potentiële contacten in kaart brengen. Voor een goed begrip moeten we even terug in de tijd. Daar is nooit een grens aan: voor het begrijpen van X is kennis van alles wat voorafging aan X relevant. Maar we houden het hier bij het einde van de bronstijd en het begin van de ijzertijd in het oostelijk deel van de mediterrane wereld: 1200 v.Chr. Het gangbare beeld is dat van een dramatische ondergang van de bronstijdwereld door toedoen van indringers van buitenaf, waarschijnlijk nomaden die de gebieden met sedentaire landbouw binnentrekken. Vrij recent is dit hele narratief in twijfel getrokken, met name in verscheidene publicaties van de hand van Jesse Michael Millek. Deze discussie is nog lang niet uitgewoed, maar zou wel de veelal gehoorde veronderstelling kunnen ondermijnen dat invallen vanuit de periferie (en verdediging daartegen) een kernthema van de Euraziatische geschiedenis vormen. Het lijkt echter moeilijk te ontkennen dat er inderdaad vele botsingen zijn geweest tussen nomaden en sedentaire groepen: we komen daar op terug. Maar het bijbehorend beeld van 'barbaren' die vanuit de steppen 'hogere culturen' aanvallen, als negatieve, vernietigende kracht, moeten we wél vergeten. Veel van de culturele dynamiek die we kenmerkend achten voor een aantal kerngebieden, kwam van buitenaf.

In het jaar 1000 v.Chr. vinden we van noord naar zuid jagers-verzamelaars (met een zeer lage bevolkingsdichtheid), nomaden (evenzo) en landbouwers (met veel hogere bevolkingsdichtheden). In de landbouwzone vinden we enkele van wat Ian Morris *low-end states* heeft gedoopt, relatief klein en zwak: in Egypte, de Levant, Mesopotamië en China. Staatsvorming levert voordelen op, met name op het gebied van veiligheid. Aaneengesloten kan men zich beter verdedigen tegen bedreigingen van buitenaf. Deze *low-end states* zijn pas het begin: een langzame groei van de bevolking gaat gepaard met een snelle, en versnellende, groei van staten en steden. Die worden groter, complexer en welvarender (maar met een toenemende sociaaleconomische ongelijkheid). De rijzende ster in de laatste eeuwen van het 2de millennium en bij aanvang van het 1ste millennium was Assyrië: het eerste rijk dat het hele Nabije Oosten, van Egypte tot het westen van Iran, in één hand verenigde, de eerste *high-end state*. Een *high-end state* is een staat met een effectief staatsapparaat: een bureaucratie en een leger direct aangestuurd door een overheid. De kosten van

6

Veel van de culturele dynamiek die we kenmerkend achten voor een aantal kerngebieden, kwam van buitenaf

zo'n apparaat zijn hoog, maar de mogelijkheden om inkomen aan de maatschappij te onttrekken zijn ook veel groter. De staat krijgt aanzienlijk meer greep op het leven van de mensen – al is dat in de oudheid nog niets vergeleken met staten in de 21ste eeuw.

Als we rond 700 v.Chr. de blik naar het westen richten dan is een groot deel van Europa bevolkt door Celto-Iberische stamverbanden. In Italië bezuiden de Po vinden we de Etrusken en Italische volken, waaronder de Latijnen (een van hun steden, Rome, begon juist tot wasdom te komen) en Grieken die een halve eeuw eerder vanuit Klein-Azië en Griekenland waren begonnen Sicilië en Zuid-Italië tot aan Napels te koloniseren, een proces dat zich tot in de tweede helft van de 5de eeuw zou voortzetten. In Noord-Afrika begon de Phoenicische handelspost Carthago zich tot een zelfstandige macht van betekenis te ontwikkelen. Rond de Egeïsche Zee bloeiden Griekse stadstaten op. Ten oosten van Assyrië vinden we ook wat in feite stadstaten zijn: wat daar aan *low-end states* tot ontwikkeling was gekomen desintegreerde in deze periode tot kleinere eenheden. Dat is het geval in India, China en, even een blik opzij, zelfs in Egypte. Dit zijn de hoogtijdagen van de stadstaat: van Italië via de oasen in Centraal-Azië tot in China. Een cyclus van integratie, desintegratie en hernieuwde integratie blijft kenmerkend voor de Euraziatische geschiedenis. *Low-end states* ontwikkelen zich tot of worden opgeslokt door *high-end states*. Die kunnen weer uiteenvallen in *low-end states* of nog kleinere eenheden. Cruciaal is de mate waarin de elite onderdeel van en onderworpen is aan de staat. Elites die de staat (en elkaar) beconcurreren, worden een *high-end state*, waarvoor coöperatie een essentiële voorwaarde is, fataal.

Vaak is het grootste van alle rijken over het hoofd gezien: het rijk van de Scythen loopt van Europa tot in China in de zone benoorden de bergen. Over het hoofd gezien omdat de bewoners onder een reeks namen bekend staan, van de Thraciërs en Cimmeriërs in het westen tot en met de Hsiung-nu (Xiongnu) in het oosten, omdat het geen centralistisch rijk is, maar eerder een dynamisch federatief verband, en omdat we gebukt gaan onder vooroordelen over het barbaarse noorden. De Grieken wisten nog van de Scythen als cultuurbrengers, maar minachtten hen tezelfdertijd als barbaren – dat laatste beeld heeft de overhand gekregen. Daarmee zijn ook belangrijke culturele impulsen die van dit rijk uitgingen, en die het (onder veel meer) tot een voorbeeld voor het latere Perzische Rijk maakten én van grote invloed op China, nauwelijks erkend. Ook is gesteld dat de formatie van *high-end states* is gestimuleerd door de pressie uitgeoefend door nomadische groepen waartegen men zich teweer wil stellen – en dat omgekeerd nomadische groepen ook zelf staten vormen omdat ze anders niet tegen expansieve *high-end states* zijn opgewassen. Met andere woorden: de interactie tussen nomadische en sedentaire groepen stimuleert staatsvorming alom. Er wordt debat gevoerd over wanneer we van een Scythisch Rijk mogen spreken – vermoedelijk eerder vroeger dan later in het 1ste millennium v.Chr. wanneer zou blijken dat het Perzische Rijk terecht als een Scytho-Medisch-Perzisch rijk te betitelen is, zoals Christopher Beckwith onlangs heeft betoogd –, waarmee hij de Scythen een hoofdrol in de Euraziatische geschiedenis toekent.

In 612 v.Chr. maakt een alliantie van Babyloniërs, Meden, Perzen, Scythen en Cimmeriërs een einde aan het rijk van Assyrië. Het opvolgende Neo-Babylonische Rijk is slechts een kleine opflakkering. Van 550 tot 330 werd de dienst uitgemaakt door de Meden en vervolgens door de Perzen. Dit zogeheten Achaemenidenrijk was een *high-end state* van de eerste orde en het eerste rijk met expliciet universele pretenties: de Perzische grootkoning heette 'de koning van vele landen met vele etniciteiten'. Het rijk reikte van de Middellandse Zee tot het Iraans plateau. Door dit Perzisch imperium liep een verbinding van 2250 kilometer: de Koningsweg, een belangrijk onderdeel van wat de Zijdeweg zou worden.

Circa 300 v.Chr. is de constellatie drastisch veranderd. De zeer jonge koning van Macedonië, Alexander III, zette de expansiepolitiek van zijn vader Philippus II, na diens dood in 336, voort – in de hoogste versnelling. Hij maakte een einde aan het Perzische Rijk en stootte verder door naar het oosten, naar het hooggebergte van de Hindoe Koesh en naar de Indus. Na zijn overlijden in 323 viel dit megarijk uiteen in een aantal koninkrijken: dat van de Ptolemaeën in Egypte, van de Seleuciden in Klein-Azië, Mesopotamië en verder naar het oosten, en van de Antigoniden in Griekenland en op de Balkan. De meest oostelijke bezittingen van de Seleuciden gingen al snel verloren; er ontstond een rafelrand van kleinere Griekse koninkrijken die benoorden en bezuiden de Hindoe Koesh voortbestonden tot respectievelijk het einde van de 2de en de 1ste eeuw v.Chr.

7

8

Ten westen van Alexanders rijk roerde zich een nieuwe imperialist: Rome. In de 3de eeuw v.Chr. werd Rome de belangrijkste macht op het Italisch schiereiland: in 295 in de slag bij Sentinum tegen een coalitie van Kelten, Etrusken, en Italische Samnieten en Umbriërs werd het lot van het schiereiland bezegeld, en in een tweetal oorlogen tegen Carthago dat van de gehele westelijke Middellandse Zee. In de 2de eeuw werden Spanje, Griekenland, Noord-Afrika en Zuid-Frankrijk aan het rijk toegevoegd. In de 1ste eeuw volgden Klein-Azië, het Nabije Oosten, Egypte en Noordwest-Europa. De hellenistische koninkrijken waren nu allemaal opgerold door de Romeinse Republiek – die zich nu zélf, na bloedige burgeroorlogen, ontpopte tot een hellenistisch koninkrijk, wat we het Romeinse Keizerrijk noemen.

In het Verre Oosten werd China in 230 v.Chr. voor de eerste maal verenigd door de expansieve staat Ch'in (Qin), waarvan de vorst zich een keizerlijke titel toemat. Een lang leven was dit rijk niet beschoren, maar in 202 werd het project van Ch'in voortgezet door de Han: gedurende twee eeuwen was dit een *high-end state* die qua omvang en organisatiegraad Rome naar de kroon stak. Tussen Han-China en de Seleuciden, respectievelijk Rome, vinden we drie andere rijken: in India het Maurya-rijk, dat groeide en bloeide van 321-187, en het rijk van de Parthen, en tussen de 1ste eeuw v.Chr. en de 2de eeuw n.Chr. het rijk van Kushan, vermoedelijk een van origine nomadische groep uit Bactrië. De contacten tussen Oost en West worden in deze periode sterk geïntensiveerd.

In de 3de eeuw n.Chr. begon Rome te kwakkelen, maar wist zich aan het einde van die eeuw te herpakken, spoedig als christelijke staat. In 220 n.Chr. viel Han-China. De laatste 200 jaar van de Han was het centraal gezag al verzwakt, in de volgende 400 jaar kwam geen nieuw centraal gezag tot stand (maar bloeide de cultuur: een noodzakelijke herinnering aan het feit dat het ontbreken van een *high-end state* geen stilstand of neergang impliceert). De plaats van Parthië en Kushan werd ingenomen door een agressief Sassanidenrijk dat een reeks van oorlogen uitvocht met Rome. De Zijderoute werd afgeknepen, maar de contacten met India en het Verre Oosten vielen niet stil: de handel overzee nam een hoge vlucht.

De druk op de grenzen van het Romeinse Rijk, het Sassanidenrijk en China liep op: vanaf de late 4de eeuw kwamen in het steppengebied de Hunnen, de Hephtaliten en de Turkse volken in beweging, en stuwden anderen voor zich uit. Het westelijke deel van het Romeinse Rijk bezweek en werd opgedeeld onder meerdere *low-end states*. Oostelijk Rome en de Sassaniden

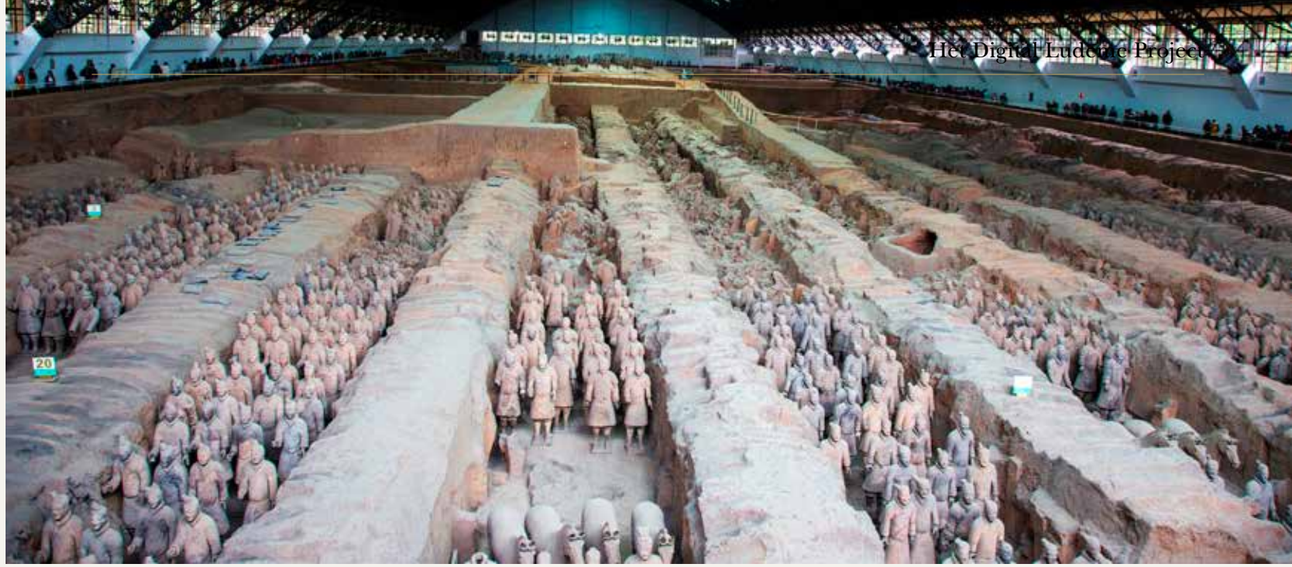

9

boden weerstand en beleefden in de 6de eeuw nog een laatste hoogtepunt. Vanaf het einde van de 6de eeuw werd China weer (maar in dat geval niet voor het laatst) een eenheidsstaat onder de Sui- en Tang-dynastie. De respectieve hoofdsteden, Constantinopel, Ctesiphon en Chang'an, behoorden tot de grootste steden van Eurazië en stonden met elkaar in contact.

In de 7de eeuw doet zich een dramatische wending voor die zich in intensiteit en snelheid laat vergelijken met het optreden van Alexander. In Arabië komt een nieuwe monotheïstische religie tot wasdom die zich politiek vertaalt in een enorme expansiedrift: nog voor het einde van de eeuw zijn het Nabije Oosten, Egypte, een groot deel van Noord-Afrika, Mesopotamië, Iran en delen van Centraal-Azië veroverd. Het rijk van de Oemmayaden, wel betiteld als het laatste rijk van de oudheid, nestelt zich als grootmacht tussen Byzantium in het westen en Tang-China in het oosten. De contacten zijn intensiever dan ooit, voor zolang het duurt – maar dat is een ander chapiter.

Acculturatie

Zowel geschreven als archeologische bronnen tonen dat de contacten binnen Eurazië veelvuldig waren. Veel en langdurig contact betekent acculturatie, dat wil zeggen: wanneer twee of meer groepen met een verschillende culturele signatuur in direct contact komen, zullen alle betrokkenen de invloed daarvan ondergaan. Naast een bepaalde mate van interne dynamiek zijn het vooral de ontmoetingen met buitenwerelden die in een samenleving voor verandering zorgen. Hoe die veranderingen precies uitpakken, verschilt van geval tot geval, maar er is altijd sprake van een aanpassing van het culturele repertoire: zaken, al dan niet omgevormd, worden overgenomen, afgewezen of samengesmolten. Daar kan men het wel over eens zijn. Maar als we een en ander concreet moeten maken, dan is de richting van beïnvloeding niet altijd duidelijk. Dat de vroege Boeddhistische kunst een beroep doet op een van origine Griekse vormentaal, is evident. Maar of een bepaalde verhaalthematiek die wijd verbreid is, zijn oorsprong vindt in Oost of in West, of iets daar tussen in, of meermalen onafhankelijk van elkaar bedacht is, is niet zo eenvoudig vast te stellen (al kan de linguïstiek soms hulp bieden). In ieder geval heeft de aanwezigheid van Chinese zijde in de Levant of van Romeinse munten aan de kust van India, of nog iets pregnanter, een sculptuur van Lakshmi in Pompeji, van Boeddha in Egypte en van Herakles in Afghanistan, iets te beduiden: het zijn niet alleen objecten verplaatst van A naar B, er hoort ook een bepaald discours bij – alleen kennen we dat in de meeste gevallen niet. Hoe meer voorbeelden en hoe meer context, hoe beter onze hypothesen. Maar we moeten accepteren dat we wel veranderingen in het culturele repertoire kunnen waarnemen, maar niet altijd kunnen duiden hoe die begrepen en ervaren werden.

De vrucht van de acculturatieprocessen is dat de verschillende culturen van Eurazië geen discrete entiteiten zijn, die in afzondering van elkaar bestaan en zich ontwikkelen, maar eigenlijk een continuüm met een aantal onderscheiden centra. Hierboven is het modische begrip 'decentreren' gebruikt, maar misschien is 'multicentreren' een beter woord. Keken we eerst vanuit één vast punt, nu verplaatsen we ons gezichtspunt van het ene centrum naar het andere (zonder centra zal niet gaan: je moet ergens staan teneinde om je heen te kunnen kijken). Tussen die centra zien we de invloeden op en neer golven. Die zijn niet makkelijk in kaart te brengen of te duiden. Maar je bewust zijn van al deze connecties is reeds grote winst.

Literatuur

Christopher I. Beckwith, *The Scythian Empire* (Princeton 2023).

Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II* (Parijs 1966²).

Jesse Michael Millek, *Destruction and Its Impact on Ancient Societies at the End of the Bronze Age* (Columbus 2023).

Ian Morris, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History, and What They Reveal About the Future* (Londen 2010).

Peter N. Stearns, *World history: the basics* (Abingdon 2011).

Grieken en Romeinen in Aziatische wateren

Jan M.F. Van Reeth Behalve een territoriale, was het Romeinse Rijk ook een maritieme macht, die de grenzen van het imperium ver oversteeg. Weliswaar bestonden op sommige plaatsen duidelijke *limes*, maar vooral in het Oosten waren die grenzen veel minder strak: de hellenistische en Romeinse invloedssfeer reikte er veel verder dan we vaak denken.

Op moderne wereldkaarten worden onze natiestaten ingekleurd binnen hun internationaal erkende grenzen. Historische atlassen volgen dat voorbeeld na, maar dit levert voor de oudheid een vals beeld.

Alexander de Grote

Vooral Alexander de Grote heeft het aanschijn van de wereld grondig veranderd. In de winter van het jaar 324/323, nadat zijn troepen aan de verste uithoeken van het Perzische Rijk zware verliezen hadden geleden en hem deden besluiten rechtsomkeer te maken, dacht Alexander er nog ernstig over na om ook het Arabische schiereiland te veroveren. Zelf was hij met het gros van zijn leger over land teruggekeerd. Zijn admiraal van de vloot, Nearchus, was hem langs de kust over zee gevolgd en stichtte her en der veilige havens als steunpunten voor de India-vaart over de Arabische Zee. Alexander stuurde nog vanop zijn ziekbed verkennende expedities uit om de veroveringstocht richting Arabië voor te bereiden, maar veel verder dan Bahrein en de kusten van het huidige Oman geraakten die niet; over de Rode Zee kwam een tweede vloot niet verder dan Jemen. De Griekse gezagvoerders waren overgeleverd aan wat ervaren Arabische zeelui hen op de mouw spelden. De koning zou zijn plan nooit uitvoeren, want hij stierf kort daarop in Babylon.

1

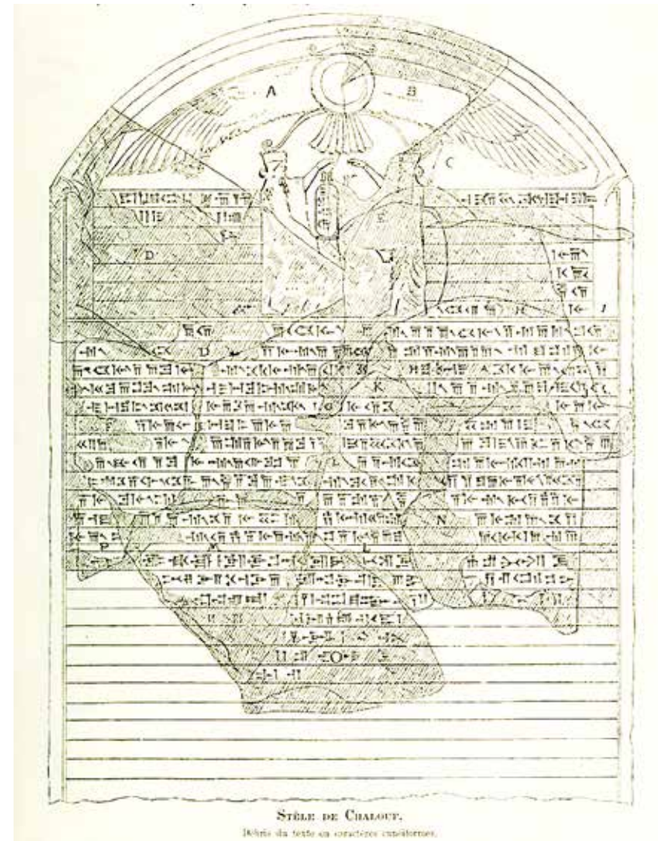

2

Arabië zou nooit officieel deel uitmaken van de Grieks-Romeinse wereld.

Niettemin was de expeditie van Alexander aanvankelijk zeer voorspoedig verlopen: hij was erin geslaagd de Perzische Koning der Koningen te verslaan en diens onmetelijke rijk in te nemen. Die successen zijn deels te verklaren door de wetenschappelijke voorbereiding van zijn expeditie. Hij was student geweest van niemand minder dan Aristoteles en hij had het werk van Herodotus goed bestudeerd. Daarin kon hij lezen over het project van koning Darius:

> 'Het grootste gedeelte van Azië werd door Darius geëxploreerd. Hij wilde immers weten langs waar de Indus-rivier [...] in zee uitmondt. Hij zond betrouwbare mannen uit onder leiding van Scylax van Caryanda. Zij ontscheepten te Caspatyrus en het land van Pactyica, voeren langs de rivier naar het oosten tot aan de zee en vervolgens door zee naar het westen om na dertig maanden aan te leggen bij de plaats waar de Egyptische koning de reeds vermelde Feniciërs had uitgezonden om rond Libië [= Afrika] te varen. Na deze rondvaart onderwierp Darius de Indiërs. Zo exploiteerde Darius heel deze zee.'[1]

Deze tekst geeft een goed beeld van het project van Darius, dat Alexander overnam: het hele gebied tussen het westen van India en het Arabische schiereiland en Egypte aan zich onderwerpen en de zeeën ertussen – de Arabische Zee, de Perzische Golf en de Rode Zee – beheersen, met inbegrip van het Suezkanaal en de Nijl. Bij het graven van het moderne Suezkanaal werd in 1866 inderdaad een opschrift gevonden, waarin koning Darius aan het einde verklaart: 'schepen varen dankzij dit kanaal vanuit Egypte naar Perzië, zoals ik het gewenst heb'.[2]

In feite beoogde de koning vooral reeds lang bestaande handels- en zeeroutes onder zijn controle te brengen, om de vele lokale douanerechten tot eigen profijt te kunnen innen. Draaischijf van het hele gebeuren lijken vooral de havens geweest te zijn bij de monding van de Eufraat en de Perzische Golf zoals Pharatha en Gerrha in Arabië, met daarbij de scheepstimmerwerven van Tylos (het huidige Bahrein). Het is een regio die tot het oude Chaldese cultuurland behoorde: in Bahrein situeerden de Sumeriërs de toegang tot de onderwereld. Dat verklaart waarom er grote begraafplaatsen uit die tijd werden opgegraven.

Een buitengewone ontdekking

De verre handelsrelaties richting Indische Oceaan werden mogelijk dankzij een buitengewone ontdekking. De antieke bronnen daarover bulken echter van de tegenspraken. Volgens een anonieme tekst over de *Omvaart van de Rode Zee*[3] was het een Griekse kapitein, Hippalus (2de eeuw v.Chr.) genaamd, die de ontdekking deed. Men kon midden in de zomer vertrekken vanuit de Rode Zee om één maand later aan te komen in de haven van Kanè (Qani) aan de kust van Jemen. Vandaar stak men recht in zee, want met de Etesische Winden (dat is de moesson) kwam men dan recht voor de kusten van India aan. De schepen die deze route door volle zee volgden, voeren voor de veiligheid wel in konvooi en met gewapende escorte. Aan boord bevonden zich immers enorme fortuinen aan koopwaren. De bestemming, oorspronkelijk meer in het noorden van India of Goa, werd later meestal Muziris, een stad in de huidige deelstaat Kerala.

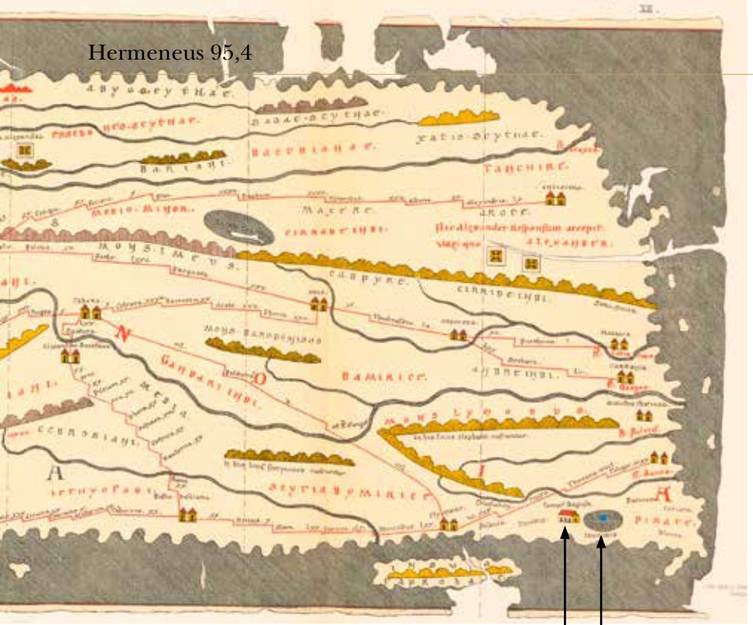

3

Daar moest men dan wachten tot december, wanneer de moesson in de andere richting opsteekt, om dezelfde weg omgekeerd af te kunnen leggen. De vele tegenspraken in de beschrijvingen over deze revolutie in de scheepvaart doen vermoeden dat Hippalus waarschijnlijk naar het rijk der fabelen moet worden verwezen: hellenistische auteurs waren tuk op verhalen over de 'eerste vinder', de πρῶτος εὑρετής, van belangrijke ontdekkingen. Alles wijst erop dat deze vaart met de moesson al eeuwen eerder ontdekt werd door generaties anonieme zeelui, die in de regio werkzaam waren. De maritieme sector was trouwens in hoge mate een internationaal gebeuren, net als nu. Arabieren, Syriërs en Indiërs speelden naast Grieken een voorname rol; en zelfs mannen van oasestad Palmyra, uit het hartje van de Syrische woestijn, waren als zeelui actief!

Augustus

Van al degenen die in het voetspoor van koning Darius en Alexander de Grote wilden treden, lijkt keizer Augustus nog het meest succesvol te zijn geweest. In 25 v. Chr. zond hij de prefect van Egypte, Caius Aelius Gallus (niet te verwarren met de Cornelius Gallus aan wie Vergilius zijn *Georgica* wilde opgedragen) op expeditie naar Arabia Felix (Jemen) met een leger van wel 10.000 man, gesteund door een expeditiecorps van 1.000 soldaten gestuurd door de Nabatese koning Obodas III onder bevel van diens minister Syllaios. Strabo laat uitschijnen dat de missie mislukte door het verraad van Syllaios, maar dit verwijt lijkt politiek geïnspireerd (Syllaios viel later in ongenade, vluchtte naar Rome, maar werd op bevel van Augustus geëxecuteerd). Uit Augustus' *Res gestae* (26) en lokale epigrafische bronnen kunnen we afleiden dat de operatie wel degelijk resultaat opleverde. In het Jemenitische Saba hebben de Romeinen een bondgenotenkoning geïnstalleerd en ook de Himyaritische vorst verklaarde zich vazal van Rome. Wellicht bleef ook een contingent Romeinse soldaten ter plekke. De banden met het koninkrijk van Nabatea in het noorden werden vervolgens steeds strakker aangehaald. Zelfs in hun meest zuidelijke stad Hegra (Madâ'in Salâh – een plaats met imposante antieke monumenten die aan die van Petra doen denken) kwam er een Romeins garnizoen. Wellicht hadden keizer Augustus en zijn Julisch-Claudische opvolgers de bedoeling Arabië helemaal in te nemen, maar tot een volledige verovering en annexatie van Arabië kwam het niet. In de loop van de 2de eeuw werd het schiereiland geleidelijk opgegeven, maar er bleven wel handelsposten op eilanden in de Rode Zee, om de zeeroute te beveiligen, zoals een Romeinse inscriptie op het eiland Ferresanus (Farasân, zuiden van Saoedi-Arabië) uit de tijd van Antoninus Pius (144 n.Chr.) bevestigt.[4]

De handel met de Romeinen had wel als resultaat dat de Romeinse verfijnde levenswijze werd ingevoerd. Overal op het Arabische schiereiland komen regelmatig Romeinse kunstobjecten aan het licht, waarvan sommige lokaal werden geproduceerd.

De Romeinse invloed reikte echter veel verder, tot in India (wel te verstaan: met 'India' wordt hier en elders het huidige land India bedoeld, maar ook het tegenwoordige Pakistan, dat historisch, zeker in de oudheid, tot India behoort. De Indus-vallei, waar het land naar genoemd is, stroomt zelfs bijna geheel door het huidige Pakistan. Ook Sri Lanka, waarvan de bevolking grotendeels dezelfde is als in het Indiase Tamil Nadu, behoort tot hetzelfde culturele en economische gebied, zoals we nog zullen zien).

Afbeeldingen

1 Stenen reliëf met Indiase mannen die tribuut komen betalen aan Darius I, ca. 500 v.Chr. Adana-paleis, Persepolis. Foto: Jona Lendering.
2 Illustratie van de granieten *stèle* (stèle de Shaluf) met de inscriptie van Darius in vier talen: Oud-Perzisch, Elamitisch en Babylonisch op de ene kant en Egyptische hiëroglieven op de andere, Joachim Menant, uit: *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes* 9, 1887.
3 Uitsnede van de Tabula Peuteringiana met India en de stad Muziris, 1ste-4de eeuw n.Chr. Facsimile-uitgave door Konrad Miller, 1887-1888.
4 In de rotsen uitgehakte graftombes in de antieke stad Hegra, nu Madain Saleh, in Saoedi-Arabië, 136 v.Chr. tot begin 1ste eeuw n.Chr.
5 Detail van een wollen tapijt gevonden in Sampul, Xinjiang, met een blauwogige krijger, 2de eeuw v.Chr -3de eeuw n.Chr. Xinjiang Museum, Urumqi.
5b Detail: kentaur.
5c Detail: herautenstaf van Hermes/Mercurius.
6 Chinees terracotta grafbeeldje gemaakt in oostelijk Centraal-Azië van een Bactrische kameel met dionysische scènes op de zadeltassen, 6de-7de eeuw n.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.
7 *Cippus* ter herdenking van Romes duizendjarig bestaan op een *antoninianus* van Philip Arabs, 248 n.Chr. Legende voorzijde: IMP. PHILIPPVS AVG. Achterzijde: SAECVLARES AVGG.
8 Mozaïek uit Bosra, Syrië met de koopman Moechas (inscriptie linksboven) die zijn kamelenkaravaan leidt, 2de-3de eeuw n.Chr.

Strabo vertelt dat er tijdens de regering van keizer Augustus jaarlijks 120 Romeinse schepen de Indiase havens aandeden

De verste Romeinse handelsnederzetting met permanente aanwezigheid heette Podoukè (tegenwoordig Arikamedu), helemaal aan de verre oostkust van India, een heel eind boven de noordkust van Sri Lanka, vlakbij de Franse koloniale vestiging Pondichéry, alwaar men Romeins aardewerk kan bekijken in het lokale museum. Maar ook in alle havensteden daarvoor langs de Indiase kust, vooral in Kerala, vertoefden er Romeinse handelaars. Strabo vertelt dat er tijdens de regering van keizer Augustus jaarlijks 120 Romeinse schepen de Indiase havens aandeden.[5] Koningen van het zuiden van India onderhielden diplomatieke betrekkingen met de keizer en stuurden regelmatig geschenken; vlakbij de uiterste zuidoostkust van Tamilakam (Tamil Nadu) werd een tempel voor Augustus opgericht, zoals op de beroemde Tabula Peutingeriana (Peutingerkaart) staat afgebeeld.

Een Romeins handelstekort?

Plinius beweert dat er jaarlijks meer dan 50 miljoen sestertiën aan goud uit het rijk wegvloeiden.[6] Wellicht is die schatting ook correct. Daaruit hebben velen afgeleid, dat de handelsbalans met het Oosten geheel uit evenwicht was. De ineenstorting van de geldhandel aan het einde van de oudheid is nochtans eerder aan een veelheid van factoren te wijten. Er was in India wel een groot tekort aan goud, waarin men maar al te graag wilde voorzien, maar toch zijn de getallen die Plinius opgeeft veel minder spectaculair dan ze ogen: sommige Romeinse privéfortuinen overtroffen zelfs ruim dit bedrag. Indien het Oosten geleidelijk al het goud zou hebben weggezogen uit het imperium, zoals soms wordt beweerd,[7] dan zouden opgravingen in India en elders veel meer Romeinse munten moeten opleveren dan daadwerkelijk het geval is. Hetzelfde geldt zeker ook voor de zijdehandel met China: die verliep voor zover we dat kunnen nagaan door tussenpersonen in het immense grensgebied tussen Iran en China en berustte er voor een aanzienlijk deel op ruilhandel. Het aandeel van de zijdehandel in de handel met het Oosten wordt overigens vaak overdreven en vormde maar een beperkt onderdeel van het gehele handelsverkeer. Het Romeinse Rijk voerde zelf ook heel wat uit: aardewerk, wijn, olie, kledingstukken, koraal. Omgekeerd vervoerden de schepen behalve zijde uit China, allerlei specerijen en niet in het minst peper, het laatstgenoemde zelfs in zulke hoeveelheden, dat het weldra in het rijk nog

4

5

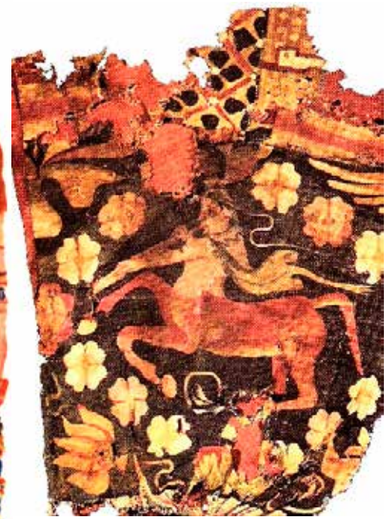

5b

5c

nauwelijks een luxeproduct was. Uit dit alles moeten we besluiten dat het handelsverkeer tussen het Romeinse Rijk en het Oosten voor beide partijen een win-winoperatie was. Overigens vaarde ook de Romeinse verwerkende industrie er wel bij. Zo is er bijvoorbeeld het beroemde zilverwerk uit Syrië met mythologische, soms zelfs boeddhistische voorstellingen met bestemming het Oosten, dat naar de vier windstreken werd uitgevoerd en waarvan vele voorbeelden ook in onze musea kunnen worden bewonderd. Prachtig Fenicisch glaswerk werd onder meer naar Bactrië geëxporteerd en is daar in de opgravingen van Begram te voorschijn gekomen. Maar ook omgekeerd werd zijde soms als onafgewerkt basisproduct ingevoerd en in Syrische spinnerijen verwerkt tot garen en vervolgens geweven, om tenslotte in de grote Fenicische ververijen een purperen kleur te krijgen. In een enkel geval werden stoffen die in het Romeinse Rijk bewerkt waren zelfs terug uitgevoerd naar het Oosten, zoals men kan merken aan Bacchische taferelen die erop voorkomen.

China

De India-vaart met de moesson had vooral voor de zijdehandel grote gevolgen, omdat de zeeweg veel economischer was dan de route over land met eindeloze karavanen. Het is van belang zich die karavaanhandel goed voor te stellen. Elke karavaan was gespecialiseerd in één onderdeel van de route, zodat de goederen in elke karavaanstad moesten worden doorverkocht op de markt en omgeslagen van de éne karavaan op de andere, met telkens weer toegevoegde waarde en tollen. Geen enkele karavaanhandelaar legde de hele weg af. Dat verklaart waarom informatie over verder afgelegen streken veelal indirect is en vaag. Karavaanhandelaars waren geen ontdekkingsreizigers; hun interesse voor wat verder gebeurde met hun waren was in de eerste plaats praktisch. Ptolemaeus (1,11) merkt dat trouwens heel fijntjes op: 'deze handelaars interesseren zich niet voor de werkelijke toedracht, zij hebben slechts oog voor hun handel en dikwijls overdrijven zij de afstanden om zichzelf aan te prijzen.' Heel zelden is er een uitzondering, zoals een zekere Maès Titianos, een Griek van Klein-Aziatische origine, die we een antieke Marco Polo zouden kunnen noemen. Hij zond een aantal van zijn medewerkers uit om zelf de ganse weg af te leggen tot in het land van de Serès, een gebied ten noorden van de Himalaya waarmee waarschijnlijk het oosten van Kirgizië en de vlakte van Tarim in de regio Xinjiang wordt bedoeld. Het was het laatste gebied in het Verre Oosten waarmee Rome nog zelf min of meer contact had. De zijde die het rijk bereikte, werd van daaruit ingevoerd, terwijl het hart van China zelf lang geheel buiten het gezichtsveld bleef. Pas in de 2de/3de eeuw lijken er sporadisch rechtstreekse contacten te zijn geweest. Romeinse schepen voeren dan wel niet verder dan de zuidoostkust van India (de reeds vermelde haven van Podoukè nabij Pondichéry) en de Golf van Bengalen, maar enkele Romeinse zeelui lijken door nieuwsgierigheid gedreven te zijn meegevaren met Indiase schepen. Zij zouden volgens Chinese bronnen Indonesië zijn rondgevaren en dan noordwaarts afzwenkend via Vietnam als tussenstop, Tonkin hebben bereikt en vervolgens door de plaatselijke gouverneur naar het keizerlijke hof in Nankin zijn gestuurd. De beschrijvingen zijn echter vaag en moeilijk te controleren, omdat de identificatie van de plaatsnamen haast onoverkomelijke taalkundige problemen stelt. In Romeinse bronnen zijn er nog wel wat verwijzingen naar Indonesië en wordt ook de richting aangegeven waar men China moet zoeken. Omgekeerd beschrijven Chinese bronnen de zeeroute naar de Rode Zee en de havens van Alexandrië, Antiochië en Constantinopel, maar het is onwaarschijnlijk dat er ooit Chinese schepen binnenliepen. Het relaas is eerder van horen zeggen en de Chinezen wisten nauwelijks dat het Romeinse Rijk zich nog verder naar het westen uitstrekte. Alleszins lijkt de Perzische Golf het verste dat zij zelf zijn geraakt.

De zijderoute: zeelui en Arabische karavanen

Veel minder gevaarlijk dan de woestijn, waar overal rovers konden loeren, veel economischer en sneller ook was dus de route die vanuit de Centraal-Aziatische steppen eerst de grote Indus-vallei volgde op rivierschepen, om dan in India in zee te steken naar Arabië. Enkel daar bleven karavanen vaak de voorkeur genieten van de handelaars. Bij de warenkorf kon men dan immers Arabische reukwaren voegen (wierook en mirre) en ook liet het toe de gevaarlijke Rode Zee te vermijden, berucht tot op vandaag bij zeelui voor haar gevaarlijke klippen, koraalriffen en mistbanken. De toenemende zeehandel met het Oosten plaatste Arabië op de toenmalige, Romeinse wereldkaart.
En zo geschiedde het dat steeds meer Arabieren de grenzen van het schiereiland overstaken. In ongeveer alle grote Syrische steden, tot in het verre Hatra toe (in het noorden van het huidige Irak), ontstonden in de eerste eeuwen van onze tijdrekening Arabische nederzettingen of wijken, die toekomende karavaanhandelaars konden ontvangen, vaak met eigen Arabische tempels. Arabieren leverden voor de Romeinen bereden woestijnpolitie, die nodig was om de karavanen te beschermen. Zelfs ganse stammen weken uit, die aan het einde van het Romeinse Rijk kleine vazalstaten hebben gesticht, het reeds genoemde Hatra vanaf de 2de eeuw, verder de Bânû Ghassân (de Ghassaniden) in het zuidwesten van Syrië en de Bânû Lakhm (de Lachmiden) aan de grens met het Sassanidenrijk, met Hîra als hoofdstad. Deze Arabieren hebben zich in hoge mate geromaniseerd, of eerder gehelleniseerd. Zij hebben de verfijnde cultuur opgenomen die in Syrië in de grote steden floreerde – laten we niet vergeten dat een aanzienlijk deel van de filosofen uit de Romeinse tijd, te beginnen met de beroemde Posidonius van Apamea (2de/1ste eeuw v.Chr.), uit Syrië afkomstig was. Stilaan begon zich dat alles ook in Rome zelf te weerspiegelen. De keizers van de Severische dynastie waren half van Fenicische (uit Leptis Magna in het huidige Libië weliswaar) en half van Syrische origine (uit Emesa, het huidige Homs) en voerden te Rome de Syrische zonnecultus in. Keizer Philippus Arabs (244-249), die te Rome de festiviteiten inrichtte voor het duizendjarig bestaan van de stad (*Ludi saeculares*, lente 248) was, zoals zijn naam

6

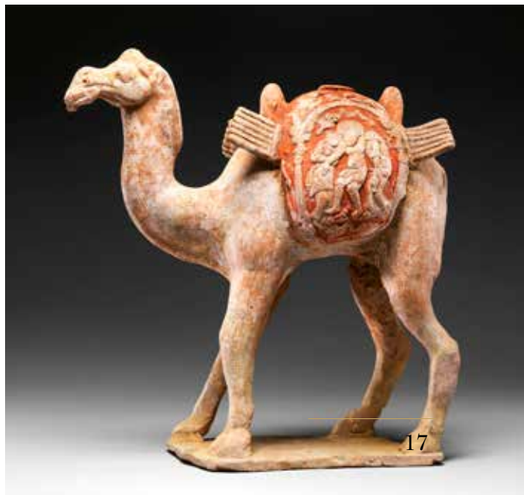

Literatuur

Béatrice André-Salvini (e.a., red.), *Routes d'Arabie. Trésors archéologiques du royaume d'Arabie Saoudite*, tentoonstellingscatalogus Louvre (Parijs 2010).

Matthew A. Cobb (red.), *The Indian Ocean trade in Antiquity: political, cultural and economic impacts* (Londen 2019).

Hyun Jin Kim, Samuel N.C. Lieu, Raoul McLaughlin, *Rome and China, points of contact* (New York 2021).

Christian J. Robin, 'L'Arabie préislamique', in: M.A. Amir-Moezzi & G. Dye (red.), *Histoire du Coran. Contexte, origine, rédaction* (Parijs 2022) 49-152.

Jona Lendering, *Alexander de Grote. De ondergang van het Perzische rijk* (Amsterdam 2004).

Jona Lendering, 'Alexander in India', op: https://mainzerbeobachter.com (2021).

Maurice Sartre, *Le Bateau de Palmyre. Quand les mondes anciens se rencontraient. VIe siècle av. J.-C./ VIe siècle ap. J.-C.* (Parijs 2021).

Pieter W. van der Horst, *Het joodse koninkrijk van Himyar en de christelijke martelaars van Nadjrân. Joden en christenen in Arabië in de zesde eeuw* (Amsterdam 2015).

Jan M.F. Van Reeth, 'Entre l'Égypte et la Chine: la Mer d'Arabie, une *Mare Nostrum* iranienne', *Acta Orientalia Belgica* 32 (2019) 169-190.

Jan M.F. Van Reeth, 'Bakka, der Tempel Abrahams', in: M. Groß & R.M. Kerr (red.), *Die Entstehung einer Weltreligion VI: Vom umayyadischer Christentum zum abbasidischen Islam* (Inârah 10), (Berlijn & Tübingen 2021) 812-833 (over koningin Zenobia).

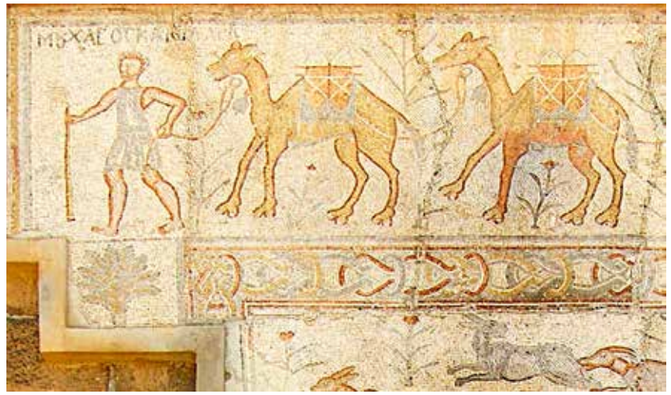

8

7

het zegt, van Noord-Arabische afstamming.
De Arabieren hebben zich in Syrië ook massaal tot het christendom bekeerd, in het Tweestromenland. Een kleiner deel bekeerde zich tot het daar talrijk aanwezige jodendom. Vooral Palmyra en Hîra hebben een grote rol gespeeld in de culturele én religieuze uitwisseling. Koningin Zenobia (267-272), die zich van Rome onafhankelijk heeft pogen te maken, bezat een kasteel (*Halabiyya*) aan de Eufraat, waar zij volgens latere Arabische bronnen graag vertoefde. Daar vormde zich al heel vroeg een talrijke Manichese gemeenschap – een godsdienst die een soort synthese was van christendom, jodendom en oude, traditioneel Perzische elementen. De profeet Mani (216-276) zelf was de handelsroute over zee gevolgd vanaf de monding van de Eufraat om zich in India een religieuze achterban te vormen, omdat hij wist dat er daar reeds een talrijke christelijke gemeenschap bestond, die er gemissioneerd was vanuit Oost-Syrië. Dit leert ons meteen hoe vroeg het christendom over zee in India werd ingeplant. Nog tijdens Mani's leven of kort erna vertrokken andere missiereizen langs de karavaanweg dwars door het Arabische schiereiland richting Egypte. De Manichese papyri in het Koptisch (site van Kellis in de Dachla-oase, 4de eeuw) getuigen hiervan. Zo verspreidde het Manicheïsme zich spoedig over Noord-Afrika, wat verklaart dat de beroemde kerkvader Augustinus vóór zijn bekering tot het officiële christendom, jarenlang (van circa 373 tot 386) Manicheeër kon worden.
Na de nederlaag van Zenobia en de val van het rijk van Palmyra nam, aan het einde van de oudheid, het koninkrijk van Hîra steeds meer de fakkel over, als bufferstaat tussen het Romeinse Rijk en dat van de Sassaniden in Perzië, gelegen aan de zuidelijke westoever van de Eufraat. Het zocht een uitweg op zee en breidde zodoende zijn grondgebied aanzienlijk uit, door geleidelijk gans noordoost Arabië in te palmen in de richting van Jemen, dat eveneens in zijn invloedssfeer geraakte en waarmee het trouwens dynastieke banden onderhield. Een aanzienlijk deel van de bevolking van Hîra was christelijk en er bloeide een hoogstaande Arabische cultuur, met een eigen literatuur – vooral poëzie, zoals het werk over de dichtkunst van al-Isfahânî (897-967) getuigt. Op die manier bleef het mondingsgebied van Eufraat en Tigris samen met de oostkust van Arabië een draaischijf voor de internationale zeehandel. Door de karavaanhandel die daarbij aansloot was er met het Arabische schiereiland een voortdurende culturele uitwisseling. Geleidelijk drong daardoor het christendom en ook het jodendom door in heel Arabië. Op vele plaatsen, vooral in het oosten, werden kloosters gesticht en theologische scholen, die in de 6de eeuw zelfs een leidende rol zouden spelen. Zo werd het pad geëffend voor het ontstaan van een nieuwe wereldgodsdienst, maar dat is een ander verhaal.

Noten

1 Herodotus 4,44 (eigen vertaling).
2 Louvre, Oosterse verzameling, inv.nr. AO 2251.
3 Deze Griekse tekst dateert vermoedelijk uit de 1ste eeuw n.Chr. en vertoont de kenmerken van een logboek (L. Casson, *The Periplus Maris Erythraei. Text with introduction, translation, and commentary* (Princeton 1989). Het verhaal over Hippalus staat te lezen in paragraaf 57, p. 19 – Frisk).
4 CRAI 2004, 422.
5 Strabo 16,4,23-24.
6 Plinius, *Naturalis historia* 6,26,101 ('niet minder dan 50 miljoen' – *nullo anno minus*); 12,41,84 ('honderd miljoen volgens de laagste schatting' – *minima computatione*). Het verschil tussen deze getallen is misschien verklaarbaar als een fout in de handschriften, omdat getallen vaak (deels) door middel van cijfers onder de vorm van letters werden geschreven, die gemakkelijk aanleiding geven tot vergissingen.
7 H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne* (Parijs & Brussel 1937 (1992)) 74-82 ('La monnaie et la circulation monétaire'); Nederlandse versie in: *De geboorte van Europa: Mohammed en Karel de Grote* (Antwerpen 1987).

1

Griekse wijn in Persepolis?

Over culturele uitwisselingen in het hart van het Achaemenidische Rijk

Ruwan N. van der Iest Het is bekend dat Grieken en Perzen met elkaar in aanraking kwamen, een fenomeen dat tot op heden voornamelijk vanuit Grieks oogpunt is bestudeerd. In dit artikel zal de relatie tussen Grieken en Perzen belicht worden vanuit Achaemenidisch perspectief, aan de hand van een Griekse administratieve bron uit Persepolis.

2

De opkomst van het Achaemenidische Rijk (559-331 v.Chr.) heeft, net als de Assyrische en Babylonische rijken daarvoor, een grote invloed gehad op het demografische landschap van het Oude Nabije Oosten en de gebieden rondom de Middellandse Zee. De Perzische koningen huurden soldaten in om de grenzen van het rijk te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf, of lieten specialisten op het gebied van kunst, architectuur en bouwkunde naar Persepolis komen om mee te helpen bij de bouw van de koninklijke paleizen. Als gevolg van dergelijke veranderingen in het demografische landschap kwamen mensen met verschillende culturele achtergronden in verhoogde mate met elkaar in contact, wat onmiskenbaar tot culturele uitwisselingen heeft moeten leiden.

In dit artikel zal ik de interactie tussen Grieken en Perzen bespreken vanuit Achaemenidisch perspectief, waarbij ik specifiek in zal gaan op de culturele uitwisseling die plaats heeft gevonden bij het vertalen van administratieve teksten door meertalige functionarissen, die in dienst waren van de kroon. Ik zal dit doen aan de hand van een Griekse tekst, die tussen een collectie van administratieve documenten is ontdekt en afkomstig is uit de hoofdstad van het Achaemenidische Rijk, Persepolis.

Hoewel de tekst zelf in het Grieks is opgesteld, bevat de tekst een leenwoord uit de Elamitische taal. Verder is de tekst gedateerd volgens de Babylonische kalender. Het is dus een tekst die aspecten uit verschillende culturen lijkt te combineren en daarmee verschillende interessante vragen oproept. Waarom is deze tekst in het Grieks geschreven, terwijl de meerderheid van de administratieve teksten uit Persepolis in het Elamitisch is opgesteld? Hoe kunnen we de aanwezigheid van een Elamitisch leenwoord verklaren? Had de schrijver een Griekse of een Perzische culturele achtergrond? En wat zegt een dergelijke tekst over de culturele interactie tussen Grieken en Perzen in Persepolis en daarbuiten?

Het Persepolis Fortification Archive

De Griekse bron die ten grondslag ligt aan dit artikel behoort tot een grotere collectie bronnen uit Persepolis, die in twee categorieën is op te delen. Enerzijds zijn er de zogenoemde *Persepolis Fortification Tablets*, een collectie administratieve teksten uit de tijd van het koningschap van Darius de Grote (522-486 v.Chr.). Anderzijds bestaat het uit de *Persepolis Treasury Tablets*, waarvan het overgrote deel geschreven is onder koning Xerxes I (486-465). De teksten zijn ontdekt in Persepolis, de hoofdstad van het Achaemenidische Rijk, in een kamer in een verstevigde muur. Voor dit artikel zijn met name de *Persepolis Fortification Tablets* van belang.[1]

Afbeeldingen
1 Detail van het Apadana-reliëf met Lydiërs en Armeniërs die Darius I hun beroemde wijn komen aanbieden, Persepolis.
2 Ruïnes van het Tachara (winterpaleis) van de Achaemeniden in Persepolis, nu Takht-e Jamshid in Iran, 6de-5de eeuw v.Chr.
3 Achaemenidische gouden drinkbeker, *rhyton*, 5de eeuw v.Chr. National Museum of Iran.
4 Apulische roodfigurige volutenkrater die bekend staat als de 'Darius vase', 340-320 v.Chr. Museo Archeologico Nazionale di Napoli, Napels.
5 Detail met Darius I, de inscriptie ΔΑΡΕΙΟΣ en zijn adviseurs/leden van zijn hofhouding.

Een belangrijk alternatief voor de teksten van Griekse schrijvers zoals Herodotus

De *Persepolis Fortification Tablets* zijn administratief van aard. Zo komen er in de teksten salarissen van de ingehuurde arbeiders naar voren en de prijzen die betaald zijn voor vee en leningen. De teksten bieden dus inzicht in de organisatie van het Achaemenidische Rijk en de levens van de mensen in Persepolis, of het nu Perzen zijn of mensen die vanuit de provincies naar Persepolis zijn gekomen. Het maakt het corpus een belangrijk alternatief voor de teksten van Griekse schrijvers zoals Herodotus, die tot nu toe veelal dominant zijn geweest in het onderzoek naar het Achaemenidische Rijk en de verhoudingen tussen Grieken en Perzen.

Niet alleen zijn de *Persepolis Fortification Tablets* van belang in studies naar de geschiedenis van het Achaemenidische Rijk, dat vaak als het eerste wereldrijk wordt gezien, maar ook zijn de teksten interessant voor studies naar cultureel contact tussen gemeenschappen en individuen in de oudheid. In de teksten komen we mensen tegen die vanuit alle hoeken van het rijk naar Persepolis zijn gereisd. We komen niet alleen Egyptenaren, Babyloniërs en Lydiërs tegen, maar ook mensen uit Thracië, Lycië en Griekenland.

Zo divers als het aantal culturen in deze teksten is, zijn ook de talen die wij in deze administratieve teksten tegenkomen. Het grootste deel van de teksten is in het Elamitisch geschreven, een geïsoleerde taal die oorspronkelijk werd gesproken en geschreven in Elam, een koninkrijk dat zich bevond in het hedendaagse Iran. Na de opkomst van het Achaemenidische Rijk is het Elamitisch niet verdwenen, maar is het een belangrijke taal gebleven in administratieve teksten en koningsinscripties. De drietalige Behistun-inscriptie, waarin koning Darius vertelt over hoe hij aan de macht is gekomen, is een bekend werk waarin wij het Elamitisch terugzien.[2] Naast de teksten die in het Elamitisch zijn geschreven, zijn er onder de *Persepolis Tablets* ook teksten die, al is het soms maar gedeeltelijk, in andere talen zijn opgesteld. De taal die het meest wordt gebruikt naast het Elamitisch is het Aramees, een Semitische taal die verwant is aan het Arabisch en het Hebreeuws. Het gebruik van het Aramees is niet onverwacht, want buiten Persepolis was deze taal de lingua franca binnen het Achaemenidische Rijk. Het werd gebruikt voor correspondentie, administratie en contracten. Bekende Aramese bronnen uit de Perzische periode zijn de zogenoemde Elephantine-papyri, een collectie van teksten die gevonden zijn in het zuiden van Egypte, en de Khalili-teksten, die ontdekt zijn in het hedendaagse Afghanistan.

Interessant voor dit artikel zijn de teksten die in andere talen zijn geschreven. Hoewel het Elamitisch en Aramees de voorkeurstalen waren voor het opstellen van administratieve documenten en inscripties, is er ook een aantal teksten gevonden die zijn geschreven in lokale talen van over het gehele rijk. Zo zijn er, naast het Grieks, ook teksten in het Demotisch, een Egyptische taal die tot ver in de Romeinse periode in Egypte gebruikt werd voor het opstellen van contracten en administratieve documenten. Verder zijn er teksten gevonden die in het Frygisch en Neo-Babylonisch dialect van het Akkadisch zijn opgesteld.[3] Hoewel sommige bronnen geheel in deze lokale talen zijn geschreven, gaat het in de meerderheid van de gevallen om korte teksten of steekwoorden in de lokale taal, die op de Elamitische documenten geschreven zijn.

Het is nog niet geheel duidelijk waarom er zo'n verscheidenheid aan talen bestaat, maar het gebruik van de beknopte teksten en steekwoorden doet vermoeden dat ze een korte weergave van de inhoud van de tekst moesten geven, of de inhoud van de tekst begrijpelijk moesten maken. Een dergelijk gebruik doet denken aan de Aramese 'dockets', vergelijkbare teksten en steekwoorden, op Neo-Assyrische en Neo-Babylonische teksten. Deze moesten ook een snelle weergave kunnen bieden van de spijkerschrifttabletten in de archieven van Arameestalige handelaren in Mesopotamië. Zo'n interpretatie wordt ondersteund door bijvoorbeeld de Demotische tekst die ontdekt is tussen de *Persepolis Fortification Tablets*.[4] In deze tekst worden dienaren genoemd die een portie van een onbekend product ontvangen. In zo'n geval kan het voor de dienaren van belang zijn om te weten hoeveel zij exact ontvangen hebben.

Griekse wijn in Persepolis?

Er bevindt zich dus ook een Griekse tekst in de collectie uit Persepolis. De tekst is interessant voor de huidige discussie over het culturele contact tussen Grieken en

Perzen, omdat deze, anders dan de meerderheid van de administratieve teksten, niet in het Elamitisch, maar in het Grieks is geschreven. Hoewel de tekst zelf maar weinig woorden bevat, lijkt deze ons toch veel te kunnen vertellen over de manier waarop leenwoorden uit de Perzische cultuur in het Grieks zijn beland. Misschien zouden we aan de hand van deze tekst zelfs iets kunnen zeggen over de manier waarop hooggeplaatste Grieken zich in het hart van het Perzische Rijk hebben aangepast aan de Perzische cultuur en administratieve conventies. Voordat wij ons echter bezig kunnen houden met dergelijke kwesties, is het goed om eerst in te gaan op de inhoud ervan:[5]

ΟΙΝΟ
Σ ΔΥΟ
II
ΜΑΡΙΣ
ΤΕΒΗΤ

Het gaat in deze tekst over twee 'μάρις' wijn (οἶνος δύο II μάρις). De term 'μάρις' is afkomstig uit het Elamitisch en duidt bij vloeistoffen een inhoud van circa 9,7 liter aan. Het is dus goed vast te stellen dat het hier om een administratief document gaat. Iemand heeft twee maris aan wijn besteld of toebedeeld gekregen als vergoeding. We weten dat deze transactie heeft plaatsgevonden in de maand december of januari dankzij de referentie aan de Babylonische maand Tebet (τεβητ).

Allereerst is de tekst interessant omdat deze in het Grieks is geschreven. Hoewel de inhoud zelf geen hoogstaande kennis van het Grieks vereist, valt de tekst wel op tussen de overige administratieve tabletten. Waarom zou de tekst in het Grieks zijn geschreven, terwijl voor de overige teksten de Elamitische taal is gebruikt? Een tweede aspect dat deze tekst interessant maakt, is het gebruik van een Elamitisch leenwoord en datering op basis van de Babylonisch-Aramese kalender. Het gebruik van het Elamitische 'μάρις', een specialistische term voor de hoeveelheid wijn die in deze transactie wordt verhandeld, wijst erop dat de schrijver van de tekst bekend was met de administratieve conventies binnen het Achaemenidische Rijk. Kortom: hoe kunnen we deze bijzondere combinatie van de Griekse taal en Achaemenidische administratieve gebruiken verklaren?

Vertalen is uitwisselen?

Documenten uit de praktijk laten zien dat de Perzische kroon de inhoud van administratieve teksten beschikbaar wilde maken in lokale talen binnen het Achaemenidische Rijk.[6] In Aramese teksten die ontdekt zijn in Egypte komen we bijvoorbeeld een functionaris tegen die met de Aramese term *spr* wordt aangeduid, een term die, naast de meer algemene betekenis van 'schrijver', in bepaalde contexten vertaald kan worden met 'vertaler'. Hoewel het Aramees in de Egyptische provincie de taal was waarin administratieve teksten en contracten werden opgesteld, was er binnen de provincie ook ruimte voor het gebruik van lokale talen. In een correspondentie tussen de satraap van Egypte, Aršames, en de priesters van de Egyptische god Khnum, die zich op het eiland Elephantine bevonden, komen we bijvoorbeeld documenten tegen die zowel in het Aramees als in het Demotisch zijn geschreven. In de colofon, een kort overzicht met de namen van de schrijvers van de tekst, worden in vertaalde teksten doorgaans ook één, twee of soms zelfs meer schrijvers genoemd. Er is een schrijver die de inhoud van de tekst heeft opgesteld en een schrijver die de tekst heeft vertaald naar de desbetreffende doeltaal.

In Persepolis waren soortgelijke functionarissen actief. In administratieve bronnen worden met enige regelmaat tolken genoemd, die aangeduid worden met de Elamitische term *teppir*.[7] De *teppir* waren specialisten die vaardig waren in zowel het Elamitisch als de talen van de lokale gemeenschappen, waardoor zij een belangrijke schakel vormden in de organisatie van het administratieve systeem in Persepolis. In de hogere lagen van het bestuurlijke systeem werden zowel het Oud-Perzisch als het Elamitisch als gezaghebbend gezien. Het lijkt, door de instroom van arbeiders uit het gehele rijk, echter niet mogelijk te zijn geweest om alle documentatie in het Elamitisch of Oud-Perzisch op te stellen. Het was de taak van de *teppir* om een tablet te voorzien van een kort overzicht van de inhoud in de taal van de gemeenschap, of de tekst in het geheel te vertalen, om deze toch inzichtelijk te maken voor arbeiders van buitenaf.[8]

De functies van zowel de *spr* als die van de *teppir* zijn van belang voor de huidige bespreking van de uitwisseling van culturele normen tussen Grieken en Perzen. Het vertalen van teksten kan leiden tot het uitwisselen van (culturele) conventies. In de correspondentie tussen de priesters van Khnum en de satraap van Egypte vinden wij frasen die letterlijk van Demotisch naar Aramees zijn vertaald en vice versa. Een dergelijke context van professionals uit diverse culturen die nauw met elkaar samenwerken en waarin zegswijzen en conventies één-op-één worden vertaald, biedt een goede voedingsbodem voor culturele uitwisseling. Bij het vertalen nemen de functionarissen terminologie over die het gebruik van woorden uit de eigen taal vervangt of het gebrek aan een correcte term verhelpt. In Griekse teksten uit Egypte zien we dit terug bij het gebruik van de inhoudsmaat ἀρτάβη, een leenwoord uit het Elamitisch, dat als standaardmaat wordt gebruikt bij het verhandelen van droge grondstoffen zoals graan. In de Griekse tekst uit Persepolis zien we dit naar voren komen bij het gebruik van het Elamitische leenwoord 'μάρις'.

Literatuur

Annalisa Azzoni e.a., 'A Demotic Tablet or Two in the Persepolis Fortification Archive', *ARTA* (2019,3) 1-31.

Wouter F.M. Henkelman, 'Administrative Realities: The Persepolis Archives and the Archaeology of the Achaemenid Heartland', in: D.T. Potts (red.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran* (Oxford 2013) 528-546.

Ruwan N. van der Iest, 'Koning van alle landen en alle talen: culturele diversiteit in het Perzische rijk', in: Emma Huig, Inger N.I. Kuin & Mirte Liebregts (red.), *De huid van Cleopatra. Etniciteit en diversiteit in oudheidstudies* (Hilversum 2022) 100-109.

Rachel Mairs, 'Hermēneis in the Documentary Record from Hellenistic and Roman Egypt: Interpreters, Translators and Mediators in a Bilingual Society', *JAH* (2020,1) 50-102.

Rachel Mairs, 'Languages at War: Military Interpreters in Antiquity and the Modern World', in: Aneta Pavlenko (red.), *Multilingualism and History* (Cambridge 2023) 90-106.

Robert Rollinger & Wouter F.M. Henkelman, 'New Obervations on "Greeks" in the Achaemenid Empire according to Cuneiform Texts from Babylonia and Persepolis', in: P. Briant & M. Chauveau (red.), *Organisation des pouvoirs et contacts culturels dans les pays de l'empire achéménide* (Persika 14) (Parijs 2009) 331-351.

Matthew W. Stolper & Jan Tavernier, 'An Old Persian Administrative Tablet from the Persepolis Fortification', *ARTA* (2007,1) 1-28.

Jan Tavernier, 'The Use of Languages on the Various Levels of Administration in the Achaemenid Empire', in: Bruno Jacobs e.a. (red.), *Die Verwaltung in Achämenidenreich / Administration in the Achaemenid Empire* (Classica et Orientalia 17) (Wiesbaden 2017) 337-412.

3

Phillippus, een tweetalige Griekse functionaris in Persepolis?

Nu blijft er nog een belangrijke vraag onbeantwoord. Kan het zijn dat er ook tweetalige Griekse specialisten werkzaam waren binnen het Achaemenidische administratieve systeem? Als Judeeërs, Egyptenaren en Perzen dergelijke functies konden bekleden, dan moet een Griek dit toch ook hebben kunnen doen binnen de Griekse gemeenschap in Persepolis? Ondanks het schaarse bronnenmateriaal is het mogelijk tot een antwoord te komen. Naast de Griekse tekst die hierboven besproken is, bestaat namelijk een andere aanwijzing voor de mogelijke aanwezigheid van Griekse experts binnen het Achaemenidische administratieve systeem. Er is een tekst ontdekt waarin een zekere Philippus wordt genoemd, die werkzaam was als boekhouder.[9]

Als deze Philippus inderdaad werkzaam was binnen de administratie in en rondom Persepolis, is het niet onwaarschijnlijk dat hij zich, al is het maar gedeeltelijk, heeft aangepast aan de conventies van dit systeem. Vanuit deze unieke positie, als Griekse boekhouder binnen de Achaemenidische administratie, zou hij de Griekse gemeenschap in Persepolis goed bediend kunnen hebben als Grieks schrijvende *teppir*. In de *Persepolis Fortification Tablets* worden met enige regelmaat Griekse arbeiders genoemd van verschillende sociale klassen en ook in de koninginscripties noemt Darius Grieken die meehielpen aan de bouw van het paleis in Persepolis.[10]

We moeten ons echter wel realiseren dat het beschikbare bronnenmateriaal schaars is. De Griekse tekst die tussen het materiaal uit Persepolis is ontdekt, is de enige Griekse bron die tot op heden tot onze beschikking staat. Verder zijn de referenties aan Griekse experts die werkzaam waren binnen het Achaemenidische Rijk, zoals Philippus, relatief zeldzaam.

Desondanks laten de referentie aan een Griekse boekhouder en de Griekse bron zien dat er Grieken werkzaam waren binnen de hogere lagen van het Achaemenidische administratieve systeem. In dit systeem was het niet ongebruikelijk om teksten te vertalen naar de taal van lokale gemeenschappen, iets waarvoor tweetalige professionals ingezet moesten worden. Uitgebreider bronnenmateriaal over bijvoorbeeld de Judese gemeenschap op het eiland Elephantine en de correspondentie tussen de priesters van Khnum en de satraap van

4

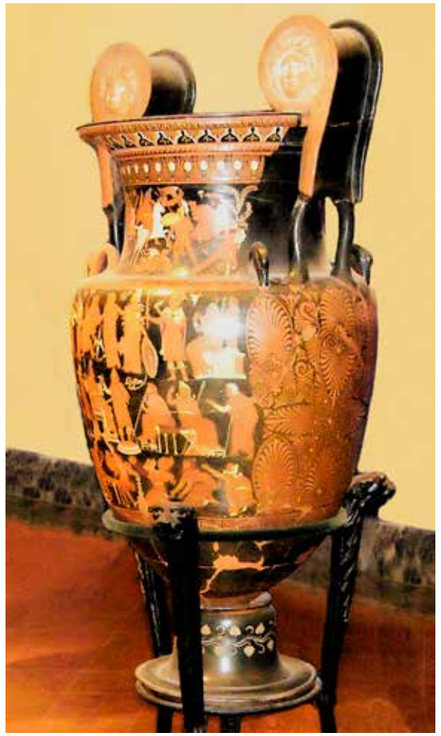

5

Egypte laat zien dat er tijdens deze vertaalopdrachten ook culturele uitwisseling plaatsvond.
Tezamen met de Griekse bron, die aantoont dat ook binnen Griekse gemeenschappen Elamitische teksten naar het Grieks werden vertaald, vormt de bron over Philippus een belangrijke parallel met de meer volumineuze corpora zoals de Elephantine-papyri. Niet alleen stellen de beschikbare bronnen ons toch in staat om conclusies te trekken over de culturele interactie tussen Grieken en Perzen en over de manier waarop Elamitische leenwoorden in het Grieks zijn beland, maar zij vormen ook een belangrijk alternatief op de Griekse bronnen die tot nu toe ten grondslag hebben gelegen aan studies over Grieks-Perzische interacties. In plaats van met een westerse, hellenocentrische blik kunnen we deze interactie door deze bronnen vanuit een Achaemenidisch perspectief bestuderen en vanuit het oogpunt van Griekse arbeiders in Persepolis.

Noten

1 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de *Persepolis Fortification Tablets*: Henkelman (2013) 530-533.
2 De Behistun-inscriptie is in drie talen geschreven: het Elamitisch, het Oud-Perzisch en het Akkadisch. Tussen de Elephantine-papyri is een gedeelte van een Aramese versie van de inscriptie gevonden.
3 Zie Stolper & Tavernier (2007) voor een bespreking van de tabletten die zijn geschreven in deze talen van lokale gemeenschappen.
4 Azzoni e.a. (2019) 5-7.
5 Zie noot 72 in Rollinger & Henkelman (2009) voor een bespreking van de verschillende edities van de Griekse tekst. In dit artikel gebruik ik de editie uit Rollinger & Henkelman (2009).
6 Zie Van der Iest (2022) voor een uitgebreide bespreking van de houding van de Perzische koningen tegenover de culturen en talen van de door hen veroverde volkeren.
7 Voor verdere, meer algemene literatuur over tolken in de (Grieks-Romeinse) oudheid, zie Mairs (2023) over tolken in militaire contexten, en Mairs (2020) over Grieks-Romeinse tolken in de tweetalige context van Ptolemaeïsch en Romeins Egypte.
8 Tavernier (2017) 362-355.
9 Rollinger & Henkelman (2009) 343.
10 Zie Rollinger & Henkelman (2009) 335-340 voor een uitgebreide beschrijving van Griekse arbeiders in Persepolis.

Gouden Schiereiland

Zuidoost-Azië en de Romeinse wereld

Miko Flohr Dat de Romeinen contact met India hadden is welbekend, en dat Chinese zijde in Rome geliefd was is geen geheim – maar op welke manieren stond de mediterrane wereld in contact met het grote gebied dat, vanuit Romeins perspectief, ver voorbij het verre India ligt?

We kunnen de Romeinse wereld niet begrijpen zonder dat we het bredere Afro-Euraziatische kader onderzoeken waarbinnen het Romeinse Rijk tot bloei kwam. Dit enorme gebied, dat zich uitstrekte van Marokko tot Korea, en van de Euraziatische steppe tot de Indische Oceaan, werd in de eerste eeuwen van onze jaartelling gedomineerd door vier grote cultuurzones: de Chinese laagvlakte en het bassin van de Gele rivier, dat gedomineerd werd door het rijk van de Han-dynastie; het grote subcontinent ten zuiden van de Himalaya, met de bassins van de Ganges en de Indus en met de hoogvlakte van de Deccan, waar de Satavahana's en de Kushans grote gebieden controleerden; het ecologisch gefragmenteerde landschap van Iran en Mesopotamië, dat werd gedomineerd door de Parthen, en, in het uiterste westen, het mediterrane gebied, dat de basis vormde van het Romeinse Keizerrijk. Dit enorme wereldsysteem raakte in de laatste eeuwen voor onze jaartelling in veel sterkere mate onderling verbonden dan eerder het geval was geweest, en in ieder van de vier cultuurzones zien we de opkomst van grote, supra-regionale politieke eenheden die gedurende langere tijd stabiel blijven, en van een variëteit aan schriftculturen – zowel epigrafisch als literair. Wat is de positie van de Romeinse wereld in deze brede Afro-Euraziatische historische context?

De laatste decennia zijn oudhistorici zich in toenemende mate bewust geworden van de wereld voorbij de grenzen van het Romeinse Rijk, maar hun perspectief is daarbij wel in sterke mate gevormd door de diepe worteling van de oude geschiedenis in het mediterrane gebied. Vaak ligt de nadruk op de handelsroutes die de andere regio's – met name India en China – verbonden met het Romeinse Rijk. Het in de literatuur nog steeds frequente gebruik van de term 'zijderoute' illustreert deze op Rome gerichte blik: door een complex, poly-centrisch handelsnetwerk aan te duiden met een woord dat primair refereert aan dat ene product dat dit netwerk leverde aan de Romeinse elite, treedt onvermijdelijk een eurocentrische vertekening op.[1] Dit heeft er ook toe geleid dat regio's en routes die buiten dit op Rome gerichte perspectief lagen historiografisch sterk in de luwte zijn gebleven. Dat geldt in het bijzonder voor de enorme regio die ten zuiden van China en ten oosten van India lag. In deze zone bevond zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling géén groot wereldrijk, en er was, tot de verspreiding van hindoeïsme en boeddhisme in de 5de eeuw, géén lokale schriftcultuur, en geen monumentale architectuur van steen. Leeg was de regio echter allerminst: zij werd druk bewoond en doorkruist door meerdere belangrijke handelsroutes, en er was tot op zekere hoogte sprake van

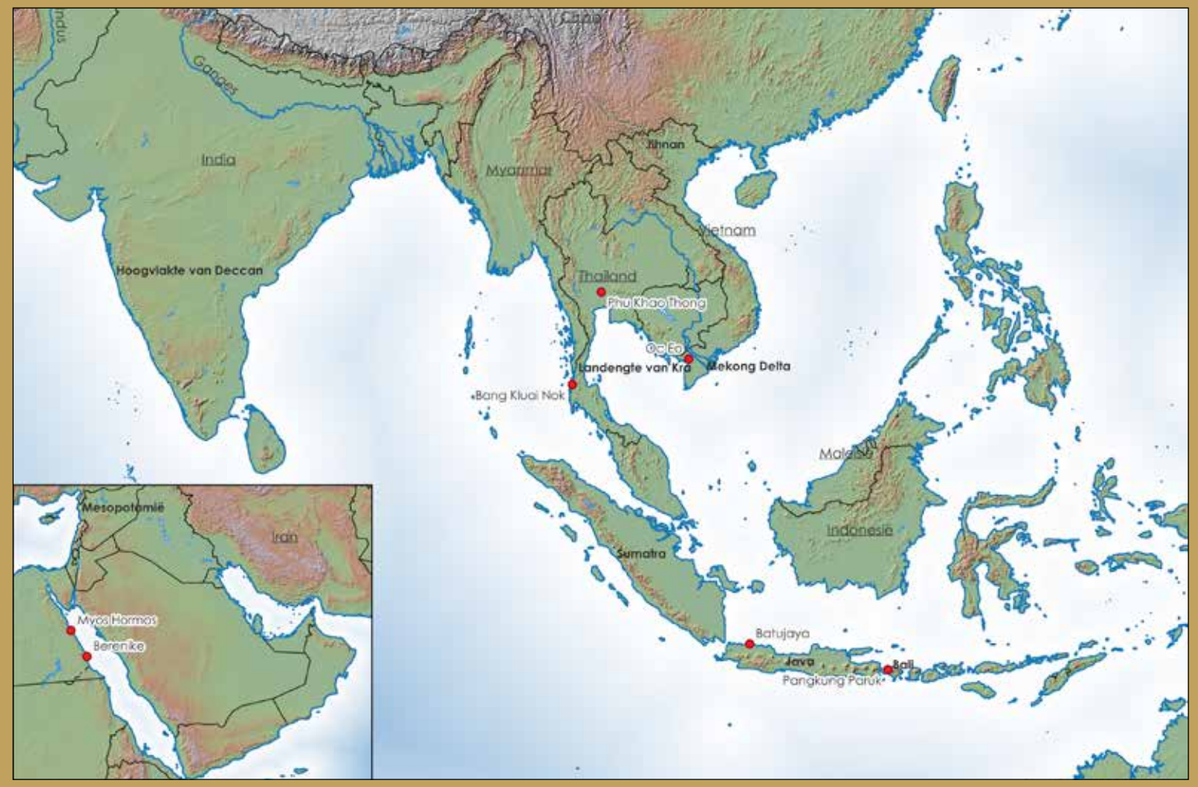

1

urbanisatie en staatsvorming. Zo kwam in centraal Myanmar in het gebied van de Pyu wellicht al voor het begin van de jaartelling een aantal steden op en in de Mekong-delta ontstond, op de grens van Cambodja en Vietnam, een koninkrijk dat in contemporaine Chinese bronnen bekend staat onder de naam 'Funan'.[2] Ook in Maleisië en Thailand was er mogelijk sprake van ontwikkelingen in deze richting.

Welke rol speelt de regio die we nu 'Zuidoost-Azië' noemen in de wereld van de eerste eeuwen van onze jaartelling? In hoeverre stond deze regio op de radar in de mediterrane wereld? Wat kunnen we als oudhistorici over de Romeinse wereld leren als we Zuidoost-Azië als vertrekpunt nemen?

Mediterrane perspectieven op de wereld ten oosten van India

Er zijn in schriftelijke bronnen duidelijke aanwijzingen dat er in de Romeinse wereld kennis was van de wereld ten oosten van de Golf van Bengalen, en dat er ook individuen die kant op reisden – incidenteel of meer structureel. Het meest gedetailleerd in dit opzicht is het werk van Claudius Ptolemaeus, de geograaf uit de 2de eeuw n.Chr.

In het eerste boek van zijn *Geographica* beschrijft hij, in detail, de reis van een zekere Alexandros vanaf de zuidpunt van India naar het verdere oosten.[3] De reis van deze schipper volgde om te beginnen de oostkust van India, langs de delta van de Ganges, en boog dan af richting het zuiden langs de kust van Myanmar. Ptolemaeus vertelt dat Alexandros vervolgens het zogenaamde 'Gouden Schiereiland' overstak – het smalle Thais-Maleisische schiereiland – en vanaf daar verder voer naar het oosten, langs de kust van Thailand en Cambodja, naar een stad die Ptolemaeus aanduidt met de naam Zabai. Vervolgens ging de reis verder naar een plek met de naam Kattigara. Het is niet precies vast te stellen waar alle door Ptolemaeus genoemde plaatsen liggen, maar het is duidelijk dat de reis van Alexandros hem voerde tot ver in Zuidoost-Azië.

Een andere indicatie dat er contacten waren tussen Zuidoost-Azië en de Romeinse wereld komt uit een Chinese bron, de *Hou Han Shu*, een geschiedenis van China in de eerste eeuwen van onze jaartelling die in de 5de eeuw n.Chr. op basis van oudere bronnen werd opgetekend. De *Hou Han Shu* vermeldt hoe in het jaar 166 een delegatie van de Romeinse keizer 'Andun' – dit kan Antoninus Pius zijn of Marcus Aurelius – zich aan de grenzen van het rijk van de Han-dynastie meldt.[4] Ze doen dat echter niet in de Taklamakan-woestijn in het noorden van China, maar in het zuiden, in Jihnan, in wat nu het noorden van Vietnam is. Zeer waarschijnlijk legden zij dus een vergelijkbare tocht af als de door Ptolemaeus genoemde Alexandros, en trokken zij vervolgens vanuit de Golf van Thailand verder naar het noorden. Of het daadwerkelijk om een officieel en doelbewust door de keizer gezonden gezantschap gaat, wordt overigens betwijfeld.

De Romeinse wereld en de archeologie van Zuidoost-Azië

Schriftelijke bronnen laten dus zien dat delen van Zuidoost-Azië in contact stonden met de Romeinse wereld. Niets wijst erop dat het daarbij ging om structurele contacten met hoge frequentie, maar dat doet niet per se ter zake. Er was kennis van de regio, en een zekere mate van circulatie van mensen – en mogelijk ook van goederen. De volgende vraag is of, en in hoeverre, deze verbondenheid ook zichtbaar is in de archeologie van Zuidoost-Azië – en dan idealiter in archeologische contexten die gedateerd kunnen worden in de eerste paar eeuwen van onze jaartelling. Allereerst twee plekken die op of bij de door Ptolemaeus beschreven route van Marinos van Tyrus liggen: de landengte van Kra in Thailand en Oc Eo in Zuid-Vietnam. De landengte van Kra is het smalste stukje van het Thais-Maleisische schiereiland. Op deze plek staken reizigers over van de Indische Oceaan naar de Golf van Thailand – en omgekeerd. In recente jaren zijn er op een aantal plekken in deze regio opgravingen verricht.[5] Een belangrijke vindplaats hier is Phu Khao Thong, dat rond het begin van onze jaartelling een plek lijkt te zijn geweest waar objecten uit allerlei windstreken samen kwamen: men vindt er bijvoorbeeld zowel aardewerk uit India als uit China. Wat er óók gevonden werd, is een fragment van een glazen schaaltje uit de Romeinse wereld – te dateren in de 1ste eeuw v.Chr. of in de vroege 1ste eeuw van onze jaartelling.[6] Het gaat om een blauw kommetje met sierlijke gele decoratie. Niet ver van Phu Khao Thong werd bovendien in Bang Kluai Nok een fragment van een camée uit de augusteïsche periode aangetroffen.[7] Op dezelfde plek werd ook een augusteïsche edelsteen gevonden. Het is dus ontegenzeggelijk duidelijk dat objecten uit de Romeinse wereld circuleerden in het netwerk van personen en goederen dat zich door dit deel van Thailand bewoog. Het is daarbij wel relevant op te merken dat het gaat om luxeproducten: kleine, esthetisch verzorgde objecten die relatief makkelijk vervoerd konden worden.

Een van de bekendste archeologische sites in Zuidoost-Azië is de opgraving van Oc Eo, in de Mekong-delta in het zuiden van Vietnam, en deel van het rijk dat in China 'Funan' werd genoemd.[8] Hier werden op basis van luchtfoto's uit de jaren twintig van de vorige eeuw resten van een grote nederzetting ontdekt die vervolgens vanaf 1944 door Franse koloniale archeologen werd onderzocht.[9] De opgraving maakte duidelijk dat het ging om een stad van aanzienlijke omvang en met een significante materiële diversiteit. We hebben uit Oc Eo voor zover bekend géén vondsten van gedecoreerd glas, maar daarvoor in de plaats vinden we iets anders: gouden hangers en amuletten waarvan het ontwerp gebaseerd is op Romeinse munten.[10] Het gaat om lokale producten die welbewust de Romeinse keizerlijke en monetaire beeldtaal repliceren en in een andere context opnieuw gebruiken. Dit suggereert dat de originelen ook ergens circuleerden, maar die zijn in deze regio niet aangetroffen. Het is duidelijk dat het niet alleen objecten waren die reisden, maar dat die objecten ook een beeldtaal met zich mee droegen die vervolgens in een andere context een (beperkt) eigen leven kon gaan leiden.

Afbeelding

1 Kaart van Zuidoost-Azië. Auteur: Rinse Willet.

Literatuur

Peter Bang, 'Commanding and Consuming the World: Empire, Tribute, and Trade in Roman and Chinese History', in: Walter Scheidel (red.), *Rome and China Comparative Perspectives on Ancient World Empires* (Oxford 2009) 100-120.

Craig Benjamin, *Empires of Ancient Eurasia. The First Silk Roads Era, 100 BCE-250 CE* (Cambridge 2018).

J. Lennart Berggren & Alexander Jones, *Ptolemy's Geography. An Annotated Translation of the Theoretical Chapters* (Princeton 2000).

Brigitte Borell, Bérénice Bellina & Boonyarit Chaisuwan, 'Contacts between the Upper Thai-Malay Peninsula and the Mediterranean World,' in: Nicolas Revire & Stephen A. Murphy (red.), *Before Siam was Born: New Insights on the Art and Archaeology of Pre-Modern Thailand and its Neighbouring Regions* (Bangkok 2014) 98-117.

Ambra Calo e.a., 'Trans-Asiatic exchange of glass, gold and bronze: analysis of finds from the late prehistoric Pangkung Paruk site, Bali', *Antiquity* 94 (2020) 110-126.

Boonyarit Chaisuwan, 'Early Contacts between India and the Andaman Coast in Thailand from the Second Century BCE to Eleventh Century CE', in: Pierre-Yves Manguin, A. Mani & Geoff Wade (red.), *Early Interactions between South and Southeast Asia. Reflections on Cross-Cultural Exchange* (Cambridge 2011) 83-111.

John Guy, 'Principal Kingdoms of Early Southeast Asia', in: John Guy (red.), *Lost kingdoms. Hindu-Buddhist Sculpture of Early Southeast Asia* (New York 2014) 14-21.

Peter Magee, 'Revisiting Indian Rouletted Ware and the Impact of Indian Ocean Trade in Early Historic South Asia', *Antiquity* 84 (2010) 1043-1054.

Louis Malleret, *L'Archéologie du Delta du Mékong, Tome I. L'Exploration Archéologique et les Fouilles d'Oc-èo* (Parijs 1959).

Pierre-Yves Manguin & Agustijanto Indradjaja, 'The Batujaya Site: New Evidence of Early Indian Influence in West Java', in: Pierre-Yves Manguin, A. Mani & Geoff Wade (red.), *Early Interactions between South and Southeast Asia. Reflections on Cross-Cultural Exchange* (Cambridge 2011) 113-136.

Noord-Java was aangesloten op dezelfde netwerken als die waarin Romeinse objecten circuleerden

De Indonesische archipel

De archeologie bevestigt het beeld dat de schriftelijke bronnen schetsen en voegt een dimensie toe die in de teksten ontbreekt: er was niet alleen *contact*, er was ook sprake van een beperkte, maar duidelijk selectieve opname van het Romeinse in de lokale materiële cultuur. De medaillons uit Oc Eo laten bovendien zien dat dit geen passief proces was, maar een proces van actieve herinterpretatie. Maar hoe zat het voor de gebieden die wat verder buiten de uit schriftelijke bronnen bekende handelsroutes lagen? Om dat te begrijpen bekijken we tot slot twee archeologische vindplaatsen in de Indonesische archipel, een regio waar in de eerste eeuwen van onze jaartelling nog niet echt processen van urbanisatie en staatsvorming op gang lijken te zijn gekomen. Er ontstaat echter wel een netwerk van handelsposten, in ieder geval op Java, Sumatra en Bali, en het is duidelijk dat die verbonden waren met zowel India als China.

Dit is goed zichtbaar in Batujaya, in Noordwest-Java, niet ver van Jakarta. Batujaya is bekend geworden om de boeddhistische monumenten uit de latere oudheid, maar bij opgravingen zijn ook graven aangetroffen van de zogenaamde 'Buni-cultuur' uit de eerste eeuwen van onze jaartelling. De grafgiften die daarbij gevonden zijn laten zien dat de inwoners van Batujaya sterk verbonden waren met de rest van Azië. Archeologen identificeerden onder andere Indiaas aardewerk dat typisch is voor deze periode – het zogenaamde 'Indian Rouletted Ware'.[11] Van de decoratie op dit aardewerk is beargumenteerd dat zij deels teruggaat op mediterrane voorbeelden.[12] *Indian Rouletted Ware* is ook elders op Java aangetroffen, en op meerdere plekken elders in Zuidoost-Azië, waaronder in Oc Eo en in Phu Khao Tong; tegelijkertijd is dit aardewerk in enige hoeveelheden aangetroffen in Romeinse havensteden als Myos Hormos en Berenike aan de Rode Zee.[13] Noord-Java was dus aangesloten op dezelfde netwerken als die waarin Romeinse objecten circuleerden. In Batujaya zijn géén artefacten aangetroffen uit de Romeinse wereld zelf, maar opgravers vonden wel een achtzijdige filigraangouden kraal uit, vermoedelijk, de Perzische wereld.

Van groot belang voor ons begrip van de positie van de Indonesische archipel in Zuidoost-Aziatische netwerken is bovendien een aantal archeologische vindplaatsen op Bali, een stuk verder naar het oosten. Op het recentelijk opgegraven grafveld in Pangkung Paruk, aan de noordzijde van het eiland, werden twee Chinese spiegels aangetroffen waarvan er één dateert uit de periode van de oostelijke Han-dynastie – ofwel, uit de eerste twee eeuwen van onze jaartelling. Ook werd een groot aantal kralen aangetroffen, en laboratoriumanalyse heeft aannemelijk gemaakt dat 43 kralen van goudglas zeer waarschijnlijk afkomstig waren uit Romeins Egypte.[14] Vanaf vermoedelijk de 1ste eeuw n.Chr. stond Bali dus in verbinding met het vasteland van Zuidoost-Azië – en daarmee, zo blijkt uit de vondst van deze kralen, óók met de rest van het Afro-Euraziatische megacontinent.

Tot slot

Europese oudhistorici kijken primair naar de eerste eeuwen van onze jaartelling vanuit het mediterrane gebied, maar het kan geen kwaad om dat wel erg op het vertrouwde Europa gerichte perspectief te verrijken met een tegenblik. Zuidoost-Azië biedt daarbij het ultieme contrast – een regio zonder eigen schriftelijke bronnen en met een zeer bescheiden archeologisch bestand, maar óók een regio die op allerlei manieren verbonden is met de grote Afro-Euraziatische netwerken waarin ook mensen en objecten uit de Romeinse wereld circuleerden, en waarvan men in Alexandrië en Rome zeker wel het bestaan kende. De gouden kralen uit Pangkung Paruk, de camée uit Bang Kluai Nok en zeker de op Romeinse munten geïnspireerde medaillons uit Oc Eo laten daarbij ook zien hoe Romeinse materiële cultuur elders in Afro-Eurazië actief gebruikt kon worden.

Noten

1 Zie Benjamin (2018).
2 Guy (2014) 15-16.
3 Ptolemaeus, *Geographica* 1,15-16. Zie voor een vertaling en discussie Berggren & Jones (2000) 74-77.
4 Hou Han Shu 88. Zie Bang (2009) 120.
5 Voor een overzicht zie Borell, Bellina & Chaisuwan (2014).
6 Borell, Bellina & Chaisuwan (2014) 106-7.
7 Borell, Bellina & Chaisuwan (2014) 98-9.
8 Kattigara is vaak gelijkgesteld met Oc Eo in Vietnam, maar het lijkt waarschijnlijker dat de stad verder naar het oosten en/of zuiden ligt, in de Indonesische archipel. Zie Berggren & Jones (2000) 155.
9 Malleret (1959).
10 Borell, Bellina & Chaisuwan (2014) 107-8.
11 Manguin & Indradjaja (2011) 122-129.
12 Magee (2010).
13 Chaisuwan (2011) 93-94.
14 Calo e.a. (2020).

Gandhara in context

1

Boeddhistische stoepareliëfs als klassieke kunst?

Marike van Aerde Wat is de oorsprong van de vaak zo klassiek ogende Gandhara-kunst uit het oude India? Dit artikel biedt een historisch overzicht, benoemt recente archeologische onderzoeksresultaten en beschouwt tot slot de implicaties voor het erfgoed- en museumbeleid aangaande deze sculpturen.

Het boeddhisme is één van de oudste religies ter wereld en nauw verbonden met de culturele geschiedenis van Zuid- en Oost-Azië. Siddhartha Gautama, de prins die later de Boeddha zou worden, werd als zoon van een krijgsheer geboren in de voorgebergtes van de Himalaya in circa 563 v.Chr. De leer van het boeddhisme, de Dharma, verwijst naar het levensverhaal van de Boeddha, zijn weg naar de Verlichting, om daarmee boeddhistische volgelingen op weg te helpen naar het Nirvana: de spirituele staat die de uiteindelijke bevrijding geeft van *duḥkha* (lijden) en *samsara* (de kringloop van dood en reïncarnatie). Dit concept van het Nirvana ligt aan de basis van talrijke religies die hun oorsprong hebben in het Indiase subcontinent: het hindoeïsme, het boeddhisme, het jaïnisme en het sikhisme.

Sommige van de oudste overgeleverde boeddhistische teksten, de Jataka-verhalen, dateren van circa 400 v.Chr. Het oudste volledige narratief van het leven van de Boeddha, de *Boeddha Charita*, werd geschreven door de Indiase dichter en monnik Ashvaghosha in de 2de eeuw n.Chr. Daarnaast zijn er zeer veel archeologische bronnen, in de vorm van narratieve sculpturen, die belangrijke scènes uit het leven van Siddhartha Gautama laten zien, afkomstig van stoepamonumenten uit dezelfde periode. Vooral vanaf de bekering van de Maurya-koning Ashoka tot het boeddhisme in 260 v.Chr. werden monumentale stoepa's gebouwd: rond- of koepelvormige heiligdommen waarin boeddhistische relikwieën werden bewaard en de architectonische voorlopers van latere boeddhistische pagoda's. Eén van de oudste voorbeelden hiervan is de Grote Stoepa in Sanchi in Madhya Pradesh in centraal India. Deze werd in opdracht van Ashoka gebouwd en is sindsdien, door de eeuwen heen, vele malen gerenoveerd en uitgebreid (afbeelding 1).

Stoepareliëfs

Vanaf de Maurya-periode zien we hoe dit soort boeddhistische architectuur, met rijkgedetailleerde, naturalistische reliëfsculpturen, zich verspreidt over het subcontinent – zelfs helemaal tot aan Sri Lanka. Vooral tijdens de daaropvolgende heerschappij van de nomadische Kushanen (circa 2de eeuw v.Chr.-3de eeuw n.Chr.) zien we een bloei van de boeddhistische materiële cultuur. De Gandhara-regio in het noorden van het subcontinent, het huidige Pakistan, werd sinds de 19de eeuw bekend door dergelijke archeologische vondsten. Deze regio fungeerde al vanaf de vroege Maurya-periode als cultureel kruispunt en knooppunt voor handelsroutes. De hoofdstad van het Maurya-rijk was Pataliputra (het huidige Patna in Bihar, in het oosten van India). De Griekse historicus en etnograaf Megasthenes (350-290 v.Chr.) was voor lange tijd te gast in Pataliputra als ambassadeur. In zijn vrijwel geheel verloren werk *Indica*, waarvan enkele fragmenten werden overgeleverd in het latere werk van Arrianus, beschrijft hij de grote omvang en genuanceerde bestuursvormen van deze stad. Pataliputra bleef de hoofdstad voor latere dynastieën, zoals het Gupta-rijk dat vanaf de 4de eeuw n.Chr. de Indiase klassieke periode inluidde. De Gupta's waren een hindoedynastie, maar bleven ook de boeddhistische architectuur stimuleren en beschermen. Hiervan zijn talrijke voorbeelden bekend uit het archeologische bestand van Gandhara.

Takshashila (*Taxila* in het Grieks) is wellicht één van de bekendste sites uit Gandhara: een stad waar de boeddhistische architectuur rijkelijk tot bloei kwam. Ashoka liet nieuwe wegen aanleggen die Takshashila en de rest van Gandhara beter verbonden met Bihar, wat eveneens zorgde voor een grote toename in handelsactiviteit. Al in de vroege Maurya-periode stond Nalanda in Bihar bekend als een gerenommeerde boeddhistische universiteit (nu een UNESCO *World Heritage Site*, als één van de alleroudste universiteiten uit de wereldgeschiedenis). Maar ook Takshashila kreeg bekendheid als 'universiteitsstad', vanaf de periode van Ashoka's heerschappij, en hier werd het nauwe verband tussen boeddhisme en kennisverwerving sterk benadrukt. Vóór de opkomst van monumentale stoepa-architectuur was het boeddhisme vooral een religie van reizende monniken en eenvoudig gebouwde kloosters. Aangezien het boeddhisme toegankelijk was voor alle bevolkingslagen, ongeacht kaste of komaf, was onderwijs voor iedereen beschikbaar in deze kloosters. In de bloeitijd van Nalanda en Takshashila groeide dit fenomeen van

Afbeeldingen

1 De Grote Stoepa in Sanchi, India, 3de eeuw v.Chr. Foto: Nirant Dhumal.
2 Reliëf van de Amaravati-stoepa met Boeddha afgebeeld in de ingang van een stoepa, 1ste eeuw v.Chr. © The Trustees of the British Museum. British Museum, Londen.
3 Detail van de Dharmarajika-stoepa of Grote Stoepa in Takshashila met opgevulde gaten waar de reliëfs zijn verwijderd, 3de eeuw v.Chr. Pakistan.
4 Terracotta donateursportret van een vrouw, 4de-5de eeuw n.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.
5 Bodhisattva van leisteen, 5de eeuw n.Chr. Metropolitan Museum of Art, New York.

2

boeddhistische kloosterlessen uit tot heuse kenniscentra met monumentale architectuur die (mede wegens hun toegankelijkheid) een grote populariteit kenden.
Educatie was de voornaamste functie van de gedetailleerde boeddhistische sculpturen en reliëfs uit Gandhara. In hedendaagse musea zien we deze stukken vrijwel uitsluitend tentoongesteld als losse stukken, semi-losstaande Boeddhabeelden of individuele reliëfpanelen. Maar in hun originele context werden deze Gandhara-kunststukken nooit als losse sculpturen gezien of getoond. Eén van de belangrijkste rituelen omtrent stoepa's was de rondgang. Alle vroeg-boeddhistische stoepa's uit het Indiase subcontinent waren rondvormige heiligdommen, met bovenop een brede, ronde koepel. Onder deze koepels waren de stoepamuren geheel bekleed met sculpturen: grote en kleine panelen die in opmerkelijk detail verschillende scènes uit het levensverhaal van Siddhartha Gautama lieten zien. Deze panelen werden onderbroken door reliëfpilaren, staand en zittend mediterende Boeddha's en mythologische figuren zoals *yaksha's* en *asura's*. Vrijwel alle stoepareliëfs uit deze regio werden uit leisteen (schist) gebeiteld en waren oorspronkelijk ook rijkelijk beschilderd. Het reliëf van de Amaravati-stoepa uit Andhra Pradesh in Zuidoost-India laat deze indeling zien (afbeelding 2). Vandaag de dag zijn er vrijwel geen originele reliëfs meer aanwezig op antieke stoepa's in Gandhara: in de 19de en begin 20ste eeuw werden deze losgemaakt en als individuele kunststukken naar musea overgebracht of verkocht aan privéverzamelaars. Niettemin laten de nu lege panelen en architecturale structuur van deze Gandhara-stoepa's duidelijk zien waar de reliëfs en decoratieve sculpturen oorspronkelijk bevestigd waren. De Grote Stoepa uit Takshashila is hiervan een goed voorbeeld. Alle reliëfs en sculpturen zijn lang geleden verwijderd van dit heiligdom, maar de originele panelen zijn nog steeds zichtbaar (afbeelding 3).

Stoepareliëfs en handel

De toegankelijkheid van het boeddhisme had niet alleen invloed op educatie. Hoewel onderricht in de levenslessen van de Dharma het hoofddoel was waarvoor de stoepareliëfs en sculpturen gemaakt waren, zien we in het archeologisch bestand correlaties rondom deze boeddhistische sites die waarschijnlijk veel minder doelbewust in gang zijn gezet. Wanneer we de archeologische sites van de belangrijkste handelscentra, knooppunten en havens van het antieke Indiase subcontinent in kaart brengen, valt het namelijk op dat bij vrijwel al deze sites, vanaf de Maurya-periode, boeddhistische architectuur en/of objecten te vinden zijn. Deze correlatie zet zich zelfs voort ver buiten het subcontinent: talrijke stoeparotstekeningen en inscripties uit de Kushaanse periode zijn gevonden in het Karakorumgebergte (Pakistan en China), en ook op het eiland Socotra ten zuiden van het Arabisch schiereiland.
Omdat het boeddhisme het traditionele Indiase kastensysteem niet erkende, was deze religie wellicht geschikter voor handelaren die zich richtten op de handelsroutes naar het Oosten of op de maritieme handelsroutes in de Indische Oceaan: omgang met buitenlandse handelaren was geen taboe voor boeddhisten en er waren geen reinigingsceremonies vereist bij terugkomst, zoals wel het geval was voor reizende hindoes. Deze correlatie tussen de Indiase handelsroutes en boeddhistische sites maakt onderdeel uit van lopend archeologisch onderzoek, uitgevoerd aan de Universiteit Leiden en door studenten uit India en Sri Lanka. Om dit soort verspreidingspatronen op wetenschappelijke wijze te kunnen identificeren, bestuderen en interpreteren, is een grote hoeveelheid archeologische data nodig, afkomstig van trans-regionale sites. Dit vergt tijdrovend en complex onderzoek, maar zelfs in de vroege stadia is de correlatie tussen boeddhisme en handel al zichtbaar in het archeologisch bestand.
Deze correlatie komt tevens overeen met het feit dat de Maurya-dynastie de handelsactiviteit sterk bevorderde: al tijdens het bewind van Chandragupta Maurya, de eerste koning van de dynastie, werd handel ingezet voor diplomatieke doeleinden om relaties aan te knopen met onder andere het Seleucidenrijk, Bactrië en de Parthen in het westen. In de *Arthashastra*, een uitgebreide verhandeling over politiek en staatskunde geschreven door Chandragupta's adviseur, de geleerde Kautilya, wordt handel met nadruk genoemd als een belangrijk politiek middel om conflict te vermijden. In het archeologische bestand van India en dat van omliggende regio's zien we inderdaad vanaf deze periode een duidelijke toename van restanten van handelsactiviteit van en naar het Indiase subcontinent. Niet toevallig zien we, vooral vanaf het bewind van Chandragupta's kleinzoon Ashoka, een toename van boeddhistische materiële cultuur en architectuur op plekken waar de handel tot bloei kwam. Deze ontwikkeling zet zich voort tot ver in de Kushaanse periode. Boeddhistische kloosters in de bergen van het noorden en westen waren nu reeds bekende handelsknooppunten, zoals in het Hindu Kush-gebergte, waar onderdak te vinden was voor een opmerkelijke diversiteit aan reizende handelaren.
Deze handelaren vinden we terug in de stoepareliëfs. Rijke handelaren gaven donaties aan boeddhistische monniken om de kloosters en stoepa's te onderhouden, als blijk van dank voor de voortdurende gastvrijheid. Deze individuen lieten zich portretteren en hun naam en gelijkenis werden toegevoegd rondom de narratieve panelen die zij met hun donaties hadden laten renoveren. De meeste van deze donateurs waren niet boeddhistisch: we zien Kushanen, Arabieren, Bactriërs, Seleuciden en Grieken. Deze portretten lijken vooral bedoeld te zijn om de goede verhoudingen met de kloosters en hun stoepa's voort te zetten – en zo wellicht dus ook om de buitenlandse handelaren aan te prijzen en hun handel met de lokale bevolking te stimuleren.
In het Nationaal Museum van Delhi is een collectie van zulke donateursportretten te zien, die alle afkomstig zijn van één en dezelfde stoepa. De grote diversiteit van de individuen valt meteen op, en geeft zo blijk van levendige en wijdverspreide handelsconnecties. Het museum in Delhi is hierin een uitzondering: vrijwel alle andere bekende voorbeelden van dit soort

3

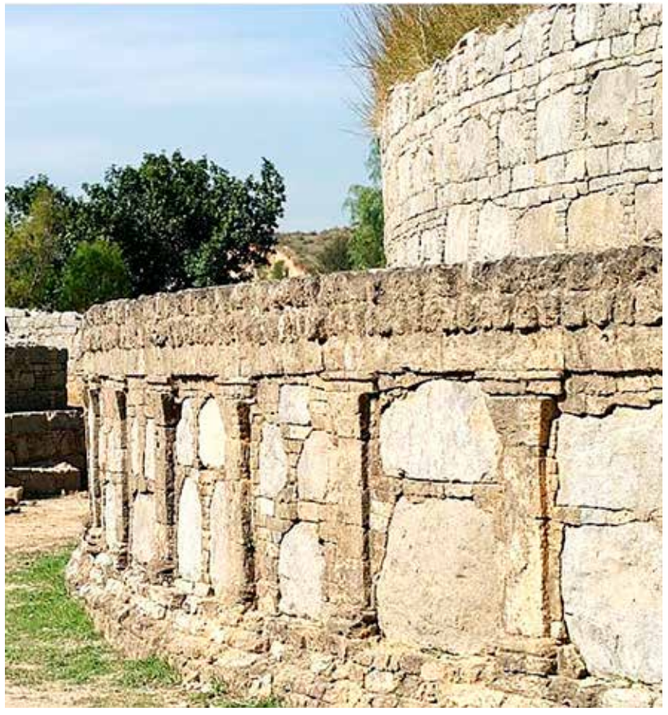

4

5

donateursportretten zijn sinds de 19de eeuw als losse kunststukken verspreid geraakt, vooral in musea in Europa en de Verenigde Staten. Een prachtig voorbeeld is het portret van een vrouwelijke donateur (afbeelding 4), sinds 1980 in het Metropolitan Museum of Art in New York en daarvóór in een privécollectie in de Verenigde Staten. Het verbeeldt vrijwel zeker een Kushaanse karavaanleider. Dat is een rol die we met regelmaat zien terugkeren in portretten van Kushaanse vrouwen uit de periode van het Kushaanse Rijk. De stijl van de juwelen, de haardracht en de details van de gelaatstrekken, zoals de ovale vorm van de ogen, zijn herkenbaar en vergelijkbaar met talrijke vrouwelijke Kushaanse donateursportretten, die bekend zijn van sites uit het Hindu Kush-gebergte en het huidige Afghanistan, dat toen het westelijke deel van de Gandhara-regio was.

Vanwege het naturalisme van dit type donateursportretten werden ze beschouwd als voorbeelden van de hellenistische stijl en invloed in de 19de eeuw, en om die reden zijn ze losgemaakt van hun originele context. Dat brengt ons tot de vraag waaraan het laatste deel van dit artikel gewijd is: wat is de complexe relatie tussen Gandhara-kunst en erfgoed?

Gandhara en erfgoed

> 'At the time [I arrived at Taxila] I was a young man, fresh from archaeological excavations in Greece and filled with enthusiasm for anything Greek, and in that far-off corner of Punjab it seemed as if I had lighted of a sudden on a bit of Greece itself.'

Deze woorden schreef de Brit John Marshall in 1903, in zijn verslag van de opgraving van Takshashila. Het uitgangspunt dat zij vertolken is duidelijk terug te zien in zijn archeologische publicaties: vrijwel alle sculpturen met een naturalistische stijl worden geïdentificeerd als hellenistisch en/of 'greco-boeddhistisch', en de dateringen zijn gebaseerd op deze visuele, associatieve beoordeling van de hellenistische stijl. Verschillende steden in Gandhara, waaronder ook Takshashila, kwamen voor een relatief korte tijd onder hellenistisch bestuur, van circa 130 v.Chr. tot de late 1ste eeuw v.Chr. Dit werd een belangrijk oriëntatiepunt voor westerse onderzoekers, die gedurende de Britse koloniale periode in India de opgravingen voor hun rekening namen. Hierbij ging men actief op zoek naar Griekse invloeden in de Indiase cultuur, waarbij 'hellenistisch' openlijk als equivalent werd gebruikt voor 'superieur'. Dit was ook de reden waarom de reliëfs en sculpturen werden losgemaakt van de stoepamuren (met hamers en houwelen) en verscheept naar Europa, waar ze zij aan zij tentoongesteld werden met Griekse en Romeinse vrijstaande beelden. De onbewerkte en beschadigde achterkanten van de Gandhara-sculpturen werden niet getoond, en hun originele functie als narratieve stoepareliëfs werd niet benoemd. Scènes uit het leven van de Boeddha werden geïdentificeerd als 'Dionysisch tafereel', en *yaksha*-figuren werden nimfen of 'Atlas'. Deze identificaties waren gebaseerd op de visuele associatie met de naturalistische stijl, zonder aanvullend, tekstueel of contextueel bewijs. Deze 19de-eeuwse interesse in de greco-boeddhistische kunststroom richtte zich vrijwel exclusief op de Gandhara-regio en het opmerkelijke naturalisme van de sculpturen. Gelijktijdige boeddhistische stoepakunst uit Sanchi, Pataliputra of zuidelijkere delen van India werd niet in beschouwing genomen, omdat zij geen hellenistisch bewind gekend hadden en dus voor de onderzoekers in kwestie niet relevant waren.

Er is veel veranderd in de archeologie sinds de 19de eeuw. Het opmerkelijke naturalisme van de Gandhara-sculpturen blijft niettemin fascinerend, evenals hun verband met de hellenistische migraties in deze regio. We kunnen de uitwisseling van kennis, kunsten, technieken en ideeën als universele aspecten herkennen in de samenkomst van culturen, door de wereldgeschiedenis heen, vooral op kruispunten van handelsnetwerken. Deze samenkomst van elementen maakt sculpturen zoals de afgebeelde *bodhisattva* (een persoon die de Verlichting nabij is, maar in de materiële wereld blijft om anderen te helpen) uit Gandhara zo intrigerend. Deze man is direct herkenbaar als *bodhisattva* aan de traditioneel-Indiase juwelen die hij draagt en de manier waarop zijn gewaad om zijn middel en arm gevouwen is, herkenbaar als *dhoti* met een traditionele *nada*-strik (afbeelding 5). Deze details worden beschreven in boeddhistische teksten zoals de Jataka-verhalen en de naturalistische stijl maakte het mogelijk om alle details uit de verhalen zo precies mogelijk in beeld te brengen. De stoepareliëfs hadden immers dezelfde functie als de teksten: een zo gedetailleerd mogelijke overdacht van talrijke specifieke verhalen uit de overlevering van het leven van de Boeddha. Deze *bodhisattva* staat nu ook in het Metropolitan Museum of Art in New York en zijn rol als onderdeel van boeddhistische architectuur wordt tegenwoordig helder uiteengezet in de museumcatalogus. Maar ook de 19de-eeuwse historiografie wordt niet vergeten, aan het eind van het lemma: 'Sensitively modelled and dressed in a draped monk's robe, [this sculpture also] reflects a lingering memory of contact with the Hellenistic West.'

Scènes uit het leven van de Boeddha werden geïdentificeerd als 'Dionysisch tafereel'

Omdat de Gandhara-sculpturen sporadisch en als individuele objecten verspreid zijn geraakt in zoveel verschillende musea, archieven en privécollecties (meestal met zeer beperkte documentatie van de originele context), is het ook vandaag nog steeds moeilijk om de stoepa's te reconstrueren. Daarnaast speelt er nog een aspect mee, waarbij we in de academische wereld niet vaak stilstaan. Het boeddhisme is een nog steeds actief gepraktiseerde religie en deze monumenten zijn de alleroudste voorbeelden van Indiase boeddhistische cultuur. Maar voor de huidige boeddhistische minderheid in India is het vaak moeilijk om toegang te krijgen tot deze objecten, die voor hen niet enkel van archeologische waarde zijn, maar ook een spirituele betekenis hebben. Het overgrote deel van de reliëfs staat nog altijd in drukbezochte museumzalen in Europa of de Verenigde Staten.

Als onderzoekers is het daarom ook onze verantwoordelijkheid om niet alleen de originele context en historische interpretatie van deze reliëfs en sculpturen te bestuderen, maar ook om complexe vragen over de wijze waarop we omgaan met deze objecten en hoe we ze tentoonstellen, niet uit de weg te gaan.

Literatuur

Kurt Behrendt, *The art of Gandhara in the Metropolitan Museum of Art* (New York 2007).

Morio Bussagli, *L'art du Gandhara* (Parijs 1996).

Alfred Foucher, 'The Greek Origin of the Image of the Buddha', *Journal Asiatique* 17 (1911) 111-137.

Rishika Dhumal, 'Diversity within the Indian Subcontinent: the Gandhara region, its Art and Architecture', *Vivekananda International Foundation Journal* (2021).

Yuvraj Krishnan, *The Buddha Image: Its Origin and Development* (New Delhi 2009).

John H. Marshall, *Taxila: An illustrated account of archaeological excavations carried out at Taxila under the orders of the government of India between the years 1913 and 1934.* 3 delen (herdruk Delhi 1975).

Sarah Shaw, *The Jatakas: Birth Stories of the Bodhisatta* (New Delhi 2006).

Marike van Aerde, Alexander Mohns & Abdul G. Khan, 'Buddha on the Rocks, Gandharan Connections through the Karakorum Mountains', in: Wannaporn Rienjang & Peter Stewart (red.), *The Global Connections of Gandharan Art (Oxford 2020)* 105-134.

Marike van Aerde, 'Revisiting Taxila: A new approach to the Greco-Buddhist archaeological record', *Ancient West & East* 17 (2018) 203-230.

Monika Zin, 'Vajrapani in the Narrative Reliefs', in: Christine Frölich (red.), *Migration, Trade and peoples. Part II: Gandharan Art* (Londen 2009) 73-88.

Wladimir Zwalf, *A Catalogue of the Gandhara Sculpture in the British Museum. Vol. 2: Plates* (Londen 1996).

UITGE
LICHT

Voorraadpot met peper, gevonden in het Egyptische Berenike.
Huidige locatie: Supreme Council of Antiquities,
Kuft Storage Magazine. Foto: Steve Sidebotham

Peperdure scheepslading uit India

Roderick C.A. Geerts De vondst van een voorraad met peper in het Egyptische Berenike toont hoe deze plaats een scharnierpunt vormde binnen het handelsnetwerk dat Rome met India verbond.

De stad Berenike (Egypte) vormde vanuit Rome de toegang tot Azië. Via deze havenplaats werden veel producten vanuit India geïmporteerd en verhandeld.[1] De Indische Oceaan was een actief handelsnetwerk en tot in de 6de eeuw namen ook Romeinen daaraan deel. Via dit netwerk hadden ze toegang tot producten uit Zuidoost-Azië en daar voorbij, en Romeinse objecten worden tot in Korea gevonden. Schepen voeren af en aan tussen Berenike en India, en deden diverse plaatsen daartussen aan. Deze plaatsen zijn bekend uit schriftelijke bronnen. De belangrijkste is de *Periplus Maris Erythraei*, een handelaarslogboek waarin havenplaatsen en handelswaar beschreven worden. Dit levert informatie over zowel havenplaatsen in India als het type handelswaar specerijen.[2]

Naast deze geschreven bronnen bieden archeologische vondsten veel inzicht in de handelscontacten. Niet alleen vondsten in het gehele Romeinse Rijk, maar vooral ook in Berenike zijn daar het bewijs van. Als handelspost en doorvoerlocatie kwam een groot deel van de goederen vanuit Azië in Berenike voorbij. Dat is terug te zien in geschriften in diverse talen op de site, maar ook in objecten zoals aardewerk, glazen kralen, religieuze voorwerpen, textiel en voedselresten. Vooral die laatste zijn interessant. Peper was een geliefd product in de Romeinse tijd en werd in het gehele rijk gebruikt. Archeologen treffen het normaliter in kleine hoeveelheden aan.[3] In Berenike is echter een *dolium* (transport- en voorraadpot) vol met zwarte peper gevonden. Hoewel de pot slechts voor 40 procent vol was, zat er toch 7,5 kg peper in.[4] Dat is de grootste hoeveelheid ooit gevonden in het Romeinse Rijk. Peper was, zoals het woord al zegt, peperduur en daarom niet overal in grote hoeveelheden voorhanden.

Behalve de peper is ook de container, het *dolium*, afkomstig uit India.[5] Dergelijke grote transport- en voorraadpotten zijn bekend van verschillende vindplaatsen in India.[6] In tegenstelling tot de Romeinse transportcontainers, de amforen, heeft deze pot een bolle in plaats van puntbodem, geen lange nek en geen oren. Dat maakt de pot lastiger te hanteren, zoals ook bleek toen deze tijdens de opgraving uit de werkput getild moest worden. De pot was in een gebouw ingegraven en werd daar als opslag- of voorraadpot gebruikt. In Berenike zijn naast dit complete exemplaar meerdere fragmenten van dergelijke potten gevonden. Dat laat zien dat de peper vanuit India met scheepsladingen tegelijk getransporteerd werd.

De pot met zwarte peper is een treffend voorbeeld van de lange-afstandshandel tussen het Romeinse Rijk en India. De vondst bevestigt onze kennis uit schriftelijke bronnen, zoals een inscriptie op de site die melding maakt van een specerijenwarenhuis.[7] Zowel het *dolium* als de inhoud, de zwarte peper, zijn afkomstig uit India en daarbij een tastbaar overblijfsel van dit handelsnetwerk.

Noten

1 Casson (1983); Sidebotham (2011).
2 Zie onder andere Sidebotham (1986).
3 Cappers (2017) 511-513.
4 Cappers (2006) 114.
5 Cappers (2006) 114.
6 Wheeler e.a. (1946) 77-80 en figuur 30.
7 Voor de inscriptie zie Ast & Bagnall (2015) 174.

Literatuur

Rodney Ast & Roger S. Bagnall, 'The Receivers of Berenike. New Inscriptions from the 2015 Season', *Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts Band* 45 (2015) 171-185.

René T.J. Cappers, *Roman Foodprints at Berenike. Archaeobotanical evidence of subsistence and trade in the Eastern Desert of Egypt.* Berenike Report 6 / Cotsen Institute of Archaeology Monograph 55 (Los Angeles 2006).

René T.J. Cappers, 'Peper', in: Diederik S. Habermehl & Jan van Renswoude (red.), *Duizenden jaren wonen op een rivierduin. Archeologisch onderzoek naar sporen van nederzettingsactiviteit tussen het Mesolithicum en de Nieuwe tijd te Cuijk-De Nielt.* Nederlandse Archeologische Rapporten 44 (Amersfoort 2017) 510-514.

Lionel Casson, *The Periplus Maris Erythraei. Text with Introduction, Translation, and Commentary* (Princeton 1983).

Steve E. Sidebotham, *Roman Economic Policy in the Erythra Thalassa. 30 B.C.-A.D. 217. Mnemosyne, History and Archaeology of Classical Antiquity Supplements* 91 (Leiden 1986).

Steve E. Sidebotham, *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route.* California World History Library 18 (Berkeley & Los Angeles 2011).

Robert E.M. Wheeler, A. Ghosh & Krishna Deva, 'Arikamedu. An Indo-Roman Trading-station on the East Coast of India', *Ancient India. Bulletin of the Archaeological Survey of India Number* (1946) 17-124.

1

De edicten van Ashoka

2

3

Midden op de nationale vlag van het hedendaagse India prijkt de *Ashoka chakra*, een gestileerd wiel met 24 spaken. Deze figuur ontleent haar naam aan koning Ashoka, die in de 3de eeuw v.Chr. heerste over het Maurya-rijk, dat het grootste gedeelte van het Indiase subcontinent besloeg.[1]
De naam Ashoka is nauw verbonden met de vroege ontwikkeling van het boeddhisme. Hij was naar verluidt de eerste machthebber die zich bekeerde tot een vroege vorm van deze wereldreligie en hij zou zich ingezet hebben voor de verspreiding van de leer van de Boeddha, zowel binnen als buiten zijn rijk.
In de latere boeddhistische traditie is Ashoka voorwerp geworden van bloemrijke legendevorming. Toch wijzen de beschikbare historische bronnen erop dat de koning inderdaad een proces van innerlijke ommekeer doormaakte en zich bekommerde om het verspreiden van een spirituele en ethische leer die hij toeschreef aan de Boeddha.

Dries De Crom Koning Ashoka heerste in de 3de eeuw v.Chr. over het Maurya-rijk. Zijn edicten vormen de oudste bronteksten over de vroege geschiedenis van het boeddhisme, en zijn deels ook in het Grieks bewaard gebleven.

Afbeeldingen
1 Keizer Ashoka probeert in Nepal een reliek van Gautama Boeddha te halen in de Ramagrama stupa, Sanchi, India, 1ste eeuw v.Chr.-1ste eeuw n.Chr.
2 Vlag van India met de Ashoka-chakra.
3 Detail reliëf met Ashoka in zijn strijdwagen.
4 De vier schriften van de edicten van Ashoka: linksboven Brahmi, rechtsboven Kharoshthi/Gandhari, linksonder Grieks, rechtsonder Aramees.
5 Rotsedicten van Khalsi, Noord-India, ca. 250 v.Chr. Kalsi, India.
6 Pilaaredicten op de Delhi Topra-pilaar, 3de eeuw v.Chr. Delhi, India.
7 Ashoka-pilaar in Vaishali, Bihar, India. Foto: Bpilgrim.
8 Vroegst bekende edict van Ashoka uit Kandahar in het Grieks en Aramees, 260 v.Chr. Voorheen in het Kabul Museum, nu verdwenen.
9 Grote inscriptie van circa 15 x 25 m in drie talen over de verrichtingen van Darius I waarin hij zijn aanspraak op de troon rechtvaardigt. 522-486 v.Chr. Behistun, Iran.

Die historische bronnen, dat zijn in de eerste plaats de talrijke inscripties die Ashoka naliet, vaak op monumenten waarop ook de naar hem vernoemde chakra zichtbaar was. Deze inscripties bevatten de zogenaamde 'edicten van Ashoka', waarin de koning zichzelf voorstelt aan zijn onderdanen, zijn beleid verantwoordt en morele leefregels wil meegeven. Het gaat om de oudste geschreven bronnen voor de vroege ontwikkeling van het boeddhisme. Sinds de 19de eeuw werden de historische koning Ashoka, zijn edicten en zijn iconografie herontdekt en geherwaardeerd. Sindsdien hebben ze een belangrijke symbolische waarde voor de nationale geschiedenis van India.
Het rijk van Ashoka strekte zich uit van het hedendaagse Kandahar tot aan de baai van Bengalen en omvatte verschillende volkeren en vele talen. In het noordwesten lagen gebieden die eerder behoord hadden tot het hellenistische Seleucidenrijk en het Perzische Achaemenidenrijk: een groot deel van de inwoners sprak daar niet Prakriet of een andere Indiase taal, maar Aramees of Grieks. In deze streken is een beperkt aantal van Ashoka's edicten ook in een Aramese en/of Griekse versie bewaard. Deze bijdrage onderzoekt de manier waarop Ashoka zich binnen deze meertalige context presenteert.

Een boeddhistische koning

Het grote Maurya-rijk was ontstaan toen Chandragupta Maurya (circa 350-295 v.Chr.) de stroombekkens van Indus en Ganges onder zijn heerschappij wist te verenigen. Hoewel de precieze chronologie niet helemaal helder is, gebeurde dat kort na de dood van Alexander III en het uiteenvallen van diens rijk. Een oorlog met de Macedonische vorst Seleukos I Nikator werd beslecht in het voordeel van Chandragupta. Dat leverde hem gebiedsuitbreiding op tot in het huidige Afghanistan en een huwelijk met Seleukos' dochter Berenike als onderdeel van het vredesverdrag. Chandragupta's zoon Bindusara wist de macht van de jonge dynastie te consolideren en uit te breiden naar het zuiden en oosten.
De jonge Ashoka, die regeerde van circa 270 tot circa 232 v.Chr., moet aanvankelijk dezelfde veroveraarsambities gehad hebben als zijn vader en grootvader. Hij richtte zijn pijlen op Kalinga, een gebied ten zuiden van de Maurya-hoofdstad Pataliputra. Met de inlijving van dit gebied bereikte het Maurya-rijk zijn grootste omvang. De menselijke kost was echter enorm, en blijkbaar kreeg de koning al snel berouw over het geweld dat hij veroorzaakt had. Dat is althans het beeld dat geschetst wordt in het zogenaamde dertiende Grote Rotsedict van Ashoka, dat we hier citeren in een Griekse versie afkomstig uit Alexandrië-in-Arachosië, het hedendaagse Kandahar:

> ὀγδόωι ἔτει βασιλεύοντος Πιοδάσσου κατέστρεπται τὴν Καλιγγην. ἣν ἐζωγρημένα καὶ ἐξηγμένα ἐκεῖθεν σωμάτων μυριάδες δεκαπέντε καὶ ἀναιρέθησαν ἄλλαι μυριάδες δέκα καὶ σχεδὸν ἄλλοι τοσοῦτοι ἐτελεύτησαν. ἀπ᾽ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἔλεος καὶ οἶκτος αὐτὸν ἔλαβεν· καὶ βαρέως ἤνεγκεν· δι᾽ οὗ τρόπου ἐκέλευεν ἀπέχεσθαι τῶν ἐμψύχων, σπουδήν τε καὶ σύνταξιν πεποίηται περὶ εὐσέβειας. Καὶ τοῦτο ἔτι δυσχερέστερον ὑπείληφε ὁ βασιλεύς· καὶ ὅσοι ἐκεῖ οἴκουν βραμέναι ἢ σραμέναι ἢ καὶ ἄλλοι τινὲς οἱ περὶ τὴν εὐσέβειαν διατρίβοντες, τοὺς ἐκεῖ οἰκοῦντας ἔδει τὰ τοῦ βασιλέως συμφέροντα νοεῖν, καὶ διδάσκαλον καὶ πατέρα καὶ μητέρα ἐπαισχύνεσθαι καὶ θαυμάζειν, φίλους καὶ ἑταίρους ἀγαπᾶν καὶ μὴ διαψεύδεσθαι, δοῦλοις καὶ μισθωτοῖς ὡς κουφότατα χρᾶσθαι, τούτων ἐκεῖ τῶν τοιαῦτα διαπρασσομένων εἴ τις τέθνηκεν ἢ ἐξῆκται, καὶ τοῦτο ἐμ παραδρομῆι οἱ λοιποὶ ἡγεῖνται, ὁ δὲ [β] ασιλεὺς σφόδρα ἐπὶ τούτοις ἐδυσχέρανεν.
> (IK Estremo oriente 292, Kandahar, 3de eeuw v.Chr.)

4

5

‘In het achtste regeringsjaar van Piyadassi veroverde hij Kalinga. Vijftienduizend personen waren krijgsgevangen gemaakt en vandaar weggevoerd, nog eens tienduizend werden gedood en nog eens ongeveer zoveel kwamen om van andere oorzaken. Sinds die tijd grepen medelijden en erbarmen hem aan, en hij voelde zich er slecht over. Op dezelfde manier als waarop[2] hij beval het eten van levende wezens te mijden, heeft hij zich ingezet en ingespannen voor vroomheid. En het volgende heeft de koning nog slechter opgevat: ook alle brahmanen en shramanen die daar woonden, of ook anderen die zich toeleggen op vroomheid – degenen die daar woonden hadden tot plicht het welzijn van de koning in acht te nemen, eerbied en bewondering te tonen voor leraar, vader en moeder, vrienden en kameraden lief te hebben en niet te bedriegen, met dienaars en loonwerkers zo zachtmoedig mogelijk om te gaan – als daar van deze personen, die zulke dingen in de praktijk brengen, iemand gestorven of weggevoerd is, dan vatten de anderen dit licht op, maar de koning voelde er hevige weerzin bij.’

Zoals gezegd communiceerde Ashoka, die hier aangeduid wordt met de eretitel Piyadassi (‘de minzame’), op grote schaal door middel van inscripties als deze. Er zijn een dertigtal verschillende edicten van Ashoka bekend, die doorheen het hele Maurya-rijk op openbare plaatsen te lezen waren.[3] Veel van die edicten zijn op meerdere locaties bewaard gebleven. Sommige staan op speciaal daartoe opgerichte zuilen, andere zijn aangebracht op rotswanden: men onderscheidt dus pilaaredicten en rotsedicten. Op basis van lengte en inhoud maakt men een bijkomend onderscheid tussen grote en kleine inscripties. De Kleine Pilaar- en Rotsedicten zijn uitgesproken religieus en noemen soms de Boeddha bij naam. De Grote Pilaar- en Rotsedicten zijn algemener van aard: ze richten zich op ethische principes als respect voor het leven en het belang van maatschappelijke orde, maar verwijzen zelden of nooit expliciet naar de boeddhistische traditie.
De tekst die hierboven geciteerd werd, is afkomstig van een Griekstalige inscriptie die in de jaren zestig van de vorige eeuw opdook in Kandahar. In deze inscriptie zijn het slot van Ashoka’s twaalfde en het grootste deel van het dertiende Grote Rotsedict bewaard. Men vermoedt dat de inscriptie oorspronkelijk de Griekse tekst van alle veertien Grote Rotsedicten bevat moet hebben. Ook op andere plaatsen in het Maurya-rijk zijn immers verzamelingen van de integrale Grote Rotsedicten aangetroffen.
Wat de bovenstaande tekst bijzonder maakt, is dat het gaat om een Griekse vertaling van oorspronkelijk in het Prakriet opgestelde edicten. Daarbij valt vooral het gebruik van het woord εὐσέβεια op, hier weergegeven met ‘vroomheid’. Een vergelijking met de Prakriet-versie van het dertiende Rotsedict leert dat daar het woord *dhamma* gebruikt wordt, dat men zou kunnen weergeven als ‘leer’ of ‘principes’ (de oudere Sanskrietvorm van het woord luidt *dharma*). Dit inzicht brengt ons op het spoor van de boeddhistische achtergrond van Ashoka’s edict.

Brahmanen en shramanen

Hoewel deze inscriptie geen rechtstreekse verwijzingen naar het vroege boeddhisme bevat, verwijst zij wel naar de religieuze diversiteit in het Maurya-rijk. Het loont dus de moeite daar even bij stil te staan.
De traditionele religie van het Indiase subcontinent was een vroege vorm van het hindoeïsme, dat zich liet kenmerken door veelgodendom, een tempel- en offercultus onder controle van de priesterkaste van de brahmanen, en aloude mythes en wijsheden die overgeleverd werden in de *Veda’s*, religieuze geschriften die opnieuw door de brahmanen bewaard en bestudeerd werden. Deze religie was sterk verweven met de samenleving. Zo was het traditionele kastensysteem gebaseerd op voorschriften in de *Veda’s*: de ordening van de samenleving werd verondersteld de kosmische orde te weerspiegelen.
Rond 500 v.Chr. was echter een alternatieve vorm van religieuze beleving ontstaan: het shramanisme. De zogenaamde ‘shramanen’ aanvaardden nog steeds het traditionele polytheïsme, maar gingen er op een andere manier mee om. De focus lag voor hen op het ascetische leven en de zoektocht naar innerlijke verlichting. De meest toegewijde shramanen plaatsten zichzelf buiten de samenleving, trokken de uitgestrekte wouden in en vormden groeperingen rond een verlichte leraar. Zo’n leraar onderrichtte zijn leerlingen in de *dhamma*, de leer of leefregels die hen zouden helpen om spirituele verlichting te bereiken. Iedere leraar hield er zijn eigen *dhamma* op na, maar bepaalde elementen kwamen steeds terug: in de eerste plaats een doorgedreven onthechting en zelfs afkeer van aardse goederen als rijkdom, aanzien en macht – in de plaats daarvan kwamen een ascetische levensstijl en de spiritualisering van het geluk. Ten tweede huldigde menig shramaan het principe van *ahimsa* of geweldloosheid, dat verschillende vormen kon aannemen: van algemeen respect voor menselijk en dierlijk leven tot het te allen prijze vermijden van het doden van een levend wezen.
Belangrijk om te beseffen is dat het brahmanisme (de traditionele religie) en het shramanisme (de ‘nieuwe religieuze beweging’) geen strikt gescheiden werelden vormden. Niet alle shramanen keerden zich af van de maatschappij, terwijl sommige brahmanen zich juist een shramanistische levensstijl toe-eigenden. De traditionele religie werd beïnvloed door de principes van het shramanisme, waardoor ook het latere hindoeïsme een sterke traditie van onthechting, geweldloosheid en tolerantie heeft gekend.
Wanneer Ashoka in het boven geciteerde edict verwijst naar ‘brahmanen en shramanen … of ook anderen die zich toeleggen op vroomheid’, moet men dit begrijpen tegen de achtergrond van deze religieuze diversiteit. Hierbij is ‘vroomheid’, zoals eerder aangegeven, niet meer of minder dan de vertaling van het Prakriet *dhamma*, waarmee Ashoka in feite verwijst naar de door hem aangehangen shramanistische leer.
Het lijdt geen twijfel dat Ashoka onder deze *dhamma* een vroege vorm van het boeddhisme verstond. Het boeddhisme was ontstaan vanuit de leer van Siddharta Gautama, oftewel de Boeddha. Over de precieze datering van de Boeddha is men het niet eens: meestal dateert men hem in de 6de eeuw v.Chr., maar sommigen plaatsen hem later, soms slechts enkele generaties vóór de regeerperiode van Ashoka. In ieder geval is duidelijk dat het optreden van de Boeddha volledig past binnen het religieuze fenomeen van het shramanisme. Volgens het traditionele verhaal was Gautama een prins, die zijn luxueuze leventje in het paleis van Lumbini vaarwel gezegd had toen hij geconfronteerd werd met armoede, ziekte, dood en al het lijden in de wereld. Tijdens zijn zoektocht naar spirituele verlichting sloot hij zich aan bij verschillende wijsheidsleraars, tot hij als enige onder de mensen van dit tijdsgewricht de hoogste graad van verlichting bereikte en wist te ontsnappen aan de keten van begeerte, lijden, dood en wedergeboorte die het bestaan op aarde is. Formeel ontstond het boeddhisme zodra de Boeddha zijn eigen *dhamma* doorgaf aan zijn eerste volgelingen.

De tweetalige inscriptie uit Kandahar

In Kandahar is nog een tweede edict van Ashoka bewaard gebleven. Het gaat om een korte Grieks-Aramese inscriptie die aangebracht is op een rotswand iets ten westen van de oude stad.[4] Het betreft een uniek document, waarvan elders in het Maurya-rijk geen enkele versie teruggevonden is. Toch is het aannemelijk dat er wel een oorspronkelijke tekst in het Prakriet geweest moet zijn, waarvan zowel de Griekse als de Aramese tekst een vertaling is. Dat is immers ook het geval voor de eerder besproken Ashoka-inscriptie uit Kandahar.

Literatuur

Peter F. Bang, *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History* (Cambridge 2012).

Filippo Canali De Rossi, *Iscrizioni dell’ estremo oriente Greco. Un repertorio* (Bonn 2004) (= IK Estremo Oriente).

Pierre Eggermont & Jacob Hoftijzer, *The moral edicts of King Aśoka* (Leiden 1962).

Daniel Schlumberger & Louis Robert, ‘Une bilingue gréco-araméenne d’Asoka’, *Journal asiatique* 246 (1958) 1-48.

Daniel Schlumberger, ‘Une nouvelle inscription grecque d’Açoka’, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions & Belles-Lettres* 108 (1964) 126-140.

John S. Strong, *The Legend of King Asoka: A Study and Translation of the Asokavadana* (Princeton 2014).

Romila Thapar, *Asoka and the Decline of the Mauryas* (Oxford 2012).

Valeri Yailenko, ‘Les maximes delphiques d’ Aï Khanoum et la formation de la doctrine du *dhamma* d’Asoka’, *Dialogues d’histoire ancienne* 16 (1990) 239-256.

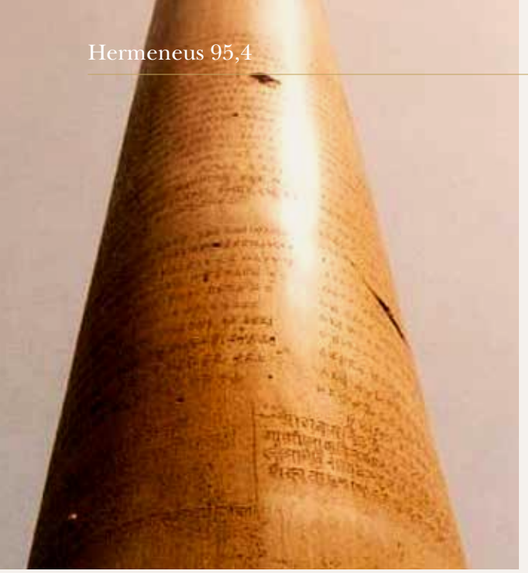

6

δέκα ἐτῶν πληρη[θέντ]ων βασι[λ]εὺς Πιοδάσσης εὐσέβεια[ν ἔδ]ε[ι]ξεν τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ἀπὸ τούτου εὐσεβεστέρους τοὺς ἀνθρώπους ἐποίησεν καὶ πάντα εὐθηνεῖ κατὰ πᾶσαν γῆν· καὶ ἀπέχεται βασιλεὺς τῶν ἐμψύχων καὶ οἱ λοιποὶ δὲ ἄνθρωποι καὶ ὅσοι θηρευταὶ ἢ ἁλιεῖς βασιλέως πέπαυνται θηρεύοντες· κα[ὶ] εἴ τινες ἀκρατεῖς πέπαυνται τῆς ἀκρασίας κατὰ δύναμιν, καὶ ἐνήκοοι πατρὶ καὶ μητρὶ καὶ τῶν πρεσβυτέρων παρὰ τὰ πρότερον καὶ τοῦ λοιποῦ λῶιον καὶ ἄμεινον κατὰ πάντα ταῦτα ποιοῦντες διάξουσιν.

(IK Estremo oriente 290, Kandahar, 259-258 v.Chr.)

'Nadat tien jaren volbracht waren, heeft koning Piyadassi vroomheid getoond aan de mensen, en vanaf dan heeft hij de mensen vromer gemaakt en verloopt alles voorspoedig in heel het land. En de koning mijdt het eten van levende wezens, en ook de andere mensen, en alle jagers en vissers van de koning, zijn gestopt met jagen. En als sommigen teugelloos waren, hebben ze zo goed als ze kunnen een einde gemaakt aan hun teugelloosheid, en gehoorzaam aan vader en moeder en de ouderen zullen ze, anders dan vroeger, ook in de toekomst aangenamer en beter leven door in alles zo te handelen.'

Net zoals in het dertiende Grote Rotsedict stelt Ashoka zichzelf hier voor als een vorst die εὐσέβεια of 'vroomheid' verspreidt in zijn rijk. Zoals we eerder al zagen, is dit de Griekse term die verwijst naar de vroeg-boeddhistische *dhamma*. Interessant is dat we in dit geval ook de Aramese tekst ernaast kunnen leggen. De inhoud daarvan komt in grote lijnen, zij het niet letterlijk, overeen met de Griekse tekst. In de eerste regel treffen we een verschil aan: waar de Griekse tekst zegt dat Ashoka 'vroomheid toonde aan de mensen', staat in het Aramees dat Ashoka 'leraar van de waarheid werd' (qšṭ' mhqšṭ). Dit laat zien hoe deze tweetalige inscriptie gebruikmaakt van het religieuze vocabularium van beide talen. De Griekse term εὐσέβεια slaat op de correcte verhoudingen tussen mensen en goden en tussen mensen onderling – 'vroomheid' wordt hier slechts bij gebrek aan beter als vertaalequivalent gebruikt. De term 'waarheid' moet dan weer geresoneerd hebben bij sprekers van het Aramees: het was immers een centraal begrip in de zoroastrische religie, die in het voormalige Perzische Rijk nog steeds sterk aanwezig was. Ook de Perzische koningen hadden zich voorgesteld als voorvechters van waarheid en gerechtigheid. Op deze manier werd de boeddhistische *dhamma* vertaald naar de religieuze gevoeligheden van Ashoka's Grieks en Aramees sprekende onderdanen.

Overigens kan men zich afvragen wat er nog specifiek boeddhistisch is aan de inhoud van deze inscriptie. Het lijkt te gaan om algemene morele principes, zoals gehoorzaamheid aan ouders en ouderen, die ook elders in de antieke wereld her en der te vinden waren. Het begrip ἀκρασία (hier weergegeven met 'teugelloosheid') lijkt zelfs te verwijzen naar ἐγκράτεια of zelfbeheersing, een term die door Griekse filosofen graag gebezigd werd. Sommigen zien in Ashoka's morele regels dan ook vooral een doorslagje van hellenistische filosofie.[5] Toch valt de inhoud van Ashoka's edict heel goed te verklaren vanuit het belang van *ahimsa* als leidend principe in de shramanistische spiritualiteit. Bovendien hoeft het gebruik van terminologie van Griekse oorsprong niet automatisch te betekenen dat de onderliggende ideeën ook Grieks zijn.

Noten

1 Thapar (2012).
2 Een andere mogelijke vertaling is hier: 'Door deze gemoedstoestand beval hij…'
3 Eggermont & Hoftijzer (1962).
4 Schlumberger & Robert (1958).
5 Bijvoorbeeld Yailenko (1990).
6 Hoewel er zeker ook verschillen aanwijsbaar zijn; zie over deze kwestie Bang (2012) 60-75.

7

Invloeden

Daarmee raken we aan een belangrijke kwestie: welke plaats nemen de Ashoka-inscripties in binnen de ruimere historische context van de hellenistische periode? Er zijn parallellen aanwijsbaar tussen de zelfrepresentatie van Ashoka en die van hellenistische vorsten in het oostelijke Middellandse Zeegebied.[6] Daar presenteerden koningen zich immers graag als weldoeners, die het beste voorhadden met hun onderdanen en inscripties aanwendden om daarover op grote schaal te communiceren. Kunnen we uit die overeenkomsten besluiten dat Ashoka zich liet inspireren door hellenistische modellen van koningschap? Deze vraag vereist een genuanceerd antwoord. In hun geheel beschouwd vormen de edicten van Ashoka, binnen de context van het Indiase subcontinent, onmiskenbaar een innovatie. Alleen al de schaal waarop ze verspreid werden, was tot dan toe ongezien. Men kan dus zeker de stelling verdedigen dat de edicten van Ashoka deel uitmaakten van een bredere tendens om epigrafie in te zetten als koninklijk communicatiemiddel, een tendens die aanwijsbaar is van Griekenland tot India.

Dat het gekozen medium past binnen de bredere historische context, betekent echter nog niet dat de inhoud van Ashoka's edicten bepaald moet zijn door

hellenistische idealen van koningschap. Bovendien kan men zich de vraag stellen of invloed vanuit de hellenistische koninkrijken een noodzakelijke en voldoende voorwaarde is om vorm en inhoud van Ashoka's inscripties te verklaren.
Lang voordat Alexander en zijn Macedonische opvolgers op het toneel verschenen, waren er immers al intensieve contacten tussen India en het Perzische Rijk, dat zich uitstrekte tot het stroombekken van de Indus. Voorbeelden van Perzische invloed zijn de ontwikkeling van muntgeld en schrift: Brahmi en Karoshti, de voornaamste Indiase schriftsystemen in de periode voor onze tijdrekening, zijn beide afgeleid van het Aramese alfabet. Belangrijker voor deze bijdrage is dat de Perzische koningen van de Achaemeniden-dynastie tussen de 6de en 4de eeuw v.Chr. op grote schaal inscripties lieten aanbrengen op belangrijke plaatsen in hun rijk. De bekendste hiervan is de grote Behistun-inscriptie van Darius I; in totaal zijn ruim 170 Achaemenidische koningsinscripties bewaard gebleven. Het is dus ook mogelijk de edicten van Ashoka te zien in continuïteit met de Achaemenidische praktijk, terwijl de specifieke inhoud ervan goed te verklaren lijkt vanuit de specifiek Indiase context.
In ieder geval is duidelijk dat de Ashoka-inscripties deel uitmaken van bredere ontwikkelingen in de antieke wereld. De vergelijking van teksten in het Prakriet, Grieks en Aramees laat zien hoe de vroeg-boeddhistische boodschap van Ashoka op een flexibele manier aangepast kon worden aan de religieuze en talige diversiteit in het noordwesten van het Maurya-rijk.

In het kader van de Jaarprijs Cuijpers-Opdenakker 2022 (NINO / Ex oriente lux) verwerkte de auteur de Griekse edicten van Ashoka tot een lectuurpakket voor het middelbaar onderwijs. Dit lectuurpakket is op eenvoudig verzoek bij de auteur verkrijgbaar.

8

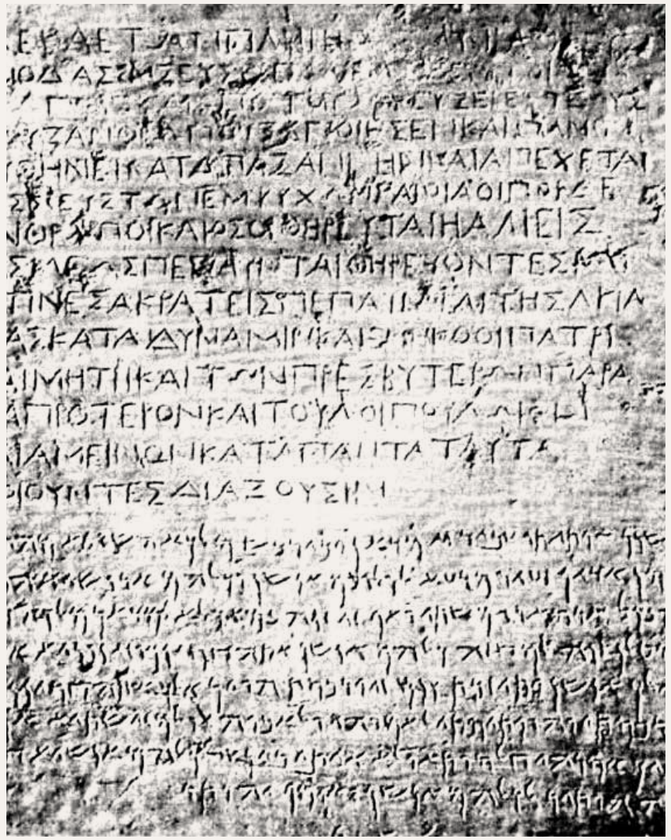

9

Dēmokritos, Pyrrhōn en de Sakamuni:

het vroege boeddhisme en de Griekse filosofie

1

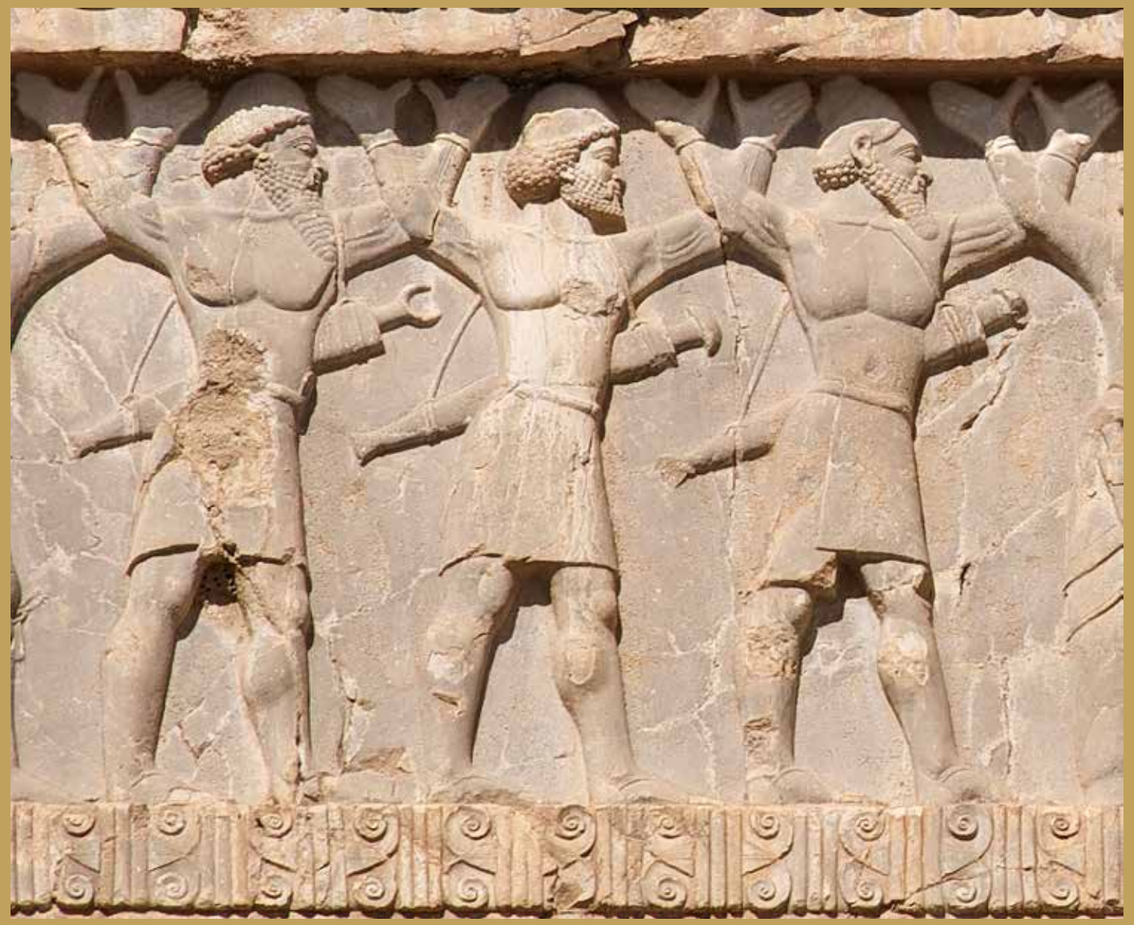

2

Henk Singor Dat er contacten bestaan hebben tussen Griekse en Indiase filosofie is wel zeker, hoeveel vragen daarbij ook nog onbeantwoord mogen zijn. Zo neemt men nu aan dat de stichter van het pyrrhonisme, Pyrrhōn van Elis, in belangrijke mate door het boeddhisme van de 4de eeuw v.Chr. geïnspireerd is geweest. Of van zijn kant de stichter van het boeddhisme een eeuw eerder door Griekse denkbeelden was beïnvloed, is in dat licht bezien een aantrekkelijke maar zeker voorlopig onbewijsbare veronderstelling.

Zeker sinds de expeditie van Alexander de Grote genoot India bij ontwikkelde Grieken de reputatie van een land waar 'wijsheid' te vinden was. Van 327 tot 325 had Alexander in de Punjab en het Indusdal campagne gevoerd en waren er tussen de vaak bloedige bedrijven door ook ontmoetingen geweest met Indiase priesters, predikers en asceten. Aan het met de veroveraar meereizende hof waren trouwens ook filosofen verbonden, zoals Anaxarchos van Abdera en diens leerling Pyrrhōn van Elis. Ook waren er in Alexanders omgeving personen met een bijzondere filosofische belangstelling, zoals Lysimachos, een der koninklijke lijfwachten (later een van de Diadochen). Onder hen bevond zich ook Onesikritos, een bewonderaar van de cynici, die stuurman was van Alexanders schip op de Indus. Zijn gesprekken met de Indiase *gymnosofistai* ('naakte wijzen') zouden nog eeuwenlang lezers van de Alexander-historiografie fascineren. Een van de 'naakte wijzen', Kalanos geheten, was zelfs met Alexander teruggegaan naar het westen. In Perzië, volgens zijn zeggen ongeneeslijk ziek geworden, had hij de kostbare brandstapel, die Alexander had laten oprichten, bestegen om zachtjes hymnen zingend zich aan de vlammen over te geven, wat een verpletterende indruk had gemaakt (Lysimachos was een van zijn leerlingen geweest). De reputatie van India was daarmee alleen al voor eeuwen gevestigd.[1]

Afbeeldingen
1 Detail van de reliëfs bij het graf van Xerxes I met Indiase soldaten in het leger van Xerxes I, ca. 480 v.Chr. Naqsh-e Rustam, Iran.
2 Slag bij de Hydaspes in 326 v.Chr. tussen Alexander III en koning Poros (Puru) van Punjab, Charles Le Brun, 1673. Musée du Louvre, Parijs.
3 Zandstenen beeld van Boeddha in lotushouding, 475 n.Chr. Archaeological Museum Sarnath, India.
4 De filosofen Demokritos en Heraklitos, Hendrick ter Brugghen, 1628. Rijksmuseum, Amsterdam.
5 Gouden stater geslagen rond 275 v.Chr. in Ai-Khanoum. Voorkant: Antiochos I Soter. Achterkant: Apollo zittend op de omphalos met in de linkerhand een boog en in de rechter de pijlen. Legende: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ. Het muntteken van Ai-Khanoum staat in het linker veld, een Δ-monogram.

Vóór Alexanders expeditie kunnen maar weinig Grieken India bezocht hebben, al doken ná Alexander de berichten op dat al eerder Griekse filosofen er met Indiase wijzen hadden gesproken. Ná Alexander vonden sommige intellectuelen inderdaad hun weg naar India, hetzij als gezant naar een Indiaas hof, zoals Megasthenēs namens koning Seleukos in 305-304 v.Chr., hetzij op eigen initiatief het wonderland bezoekend. Tot de nieuwsgierigen zou in de keizertijd ook de wijsgeer-wonderdoener Apollonios van Tyana behoord hebben. Van de grote filosoof Plotinos horen we dat hij het plan gekoesterd had India te bezoeken en zich daartoe bij het leger van keizer Gordianus III had aangesloten, maar dat de mislukking van diens veldtocht naar het oosten in 244 de realisering van dat voornemen had verhinderd. Daarna lijkt het beeld van India als land van bijzondere wijsheid op de achtergrond te zijn geraakt – allereerst omdat het niet strookte met het opkomende christendom als nieuwe religie van het Romeinse Rijk, maar vervolgens ook omdat vanaf ongeveer 630 directe contacten door de Arabische veroveringen in het Midden-Oosten voor lange tijd onmogelijk werden gemaakt. Mede daardoor werd in de middeleeuwen een ander uit de Griekse oudheid overgeleverd beeld van India in Europa weer overheersend: dat van het sprookjesland vol natuurwonderen en wonderbaarlijke dieren en mensen. Pas in de 18de en 19de eeuw bracht de kennismaking met Oud-Indiase teksten als de *Veda's* of de *Oepanishads* en met het in Zuidoost-Azië gepraktiseerde boeddhisme onder westerlingen een zekere terugkeer naar de voorstelling van India als land van oude wijsheid met zich mee. In het eerste enthousiasme namen sommige geleerden vergaande invloed vanuit India op het Griekse denken – in een extreem geval zelfs een boeddhistisch 'substraat' van het vroege christendom – aan.

Chronologische problemen

Tussen bepaalde Griekse filosofische stromingen en, aan Indiase kant, het vroege boeddhisme zijn inderdaad opvallende overeenkomsten aanwijsbaar. In theorie zijn daar verschillende verklaringen voor mogelijk. Men kan die overeenkomsten als pure toevalligheden zien of proberen ze uit een gemeenschappelijke oorsprong te verklaren. Het laatste is nog niet overtuigend gelukt en 'toeval' bevredigt zelden als 'verklaring' (en minder naarmate de overeenkomsten groter zijn), al valt het nooit uit te sluiten. Zo zijn er voorlopig twee serieuze mogelijkheden: Indiase denkbeelden drongen in de Griekse filosofie door of Griekse ideeën bereikten India. We komen hier op het terrein van vermoedens en onzekerheden. De laatste hangen in belangrijke mate samen met de chronologische onzekerheden van de Indiase geschiedenis in de oudheid. Soms is die chronologie zelfs afhankelijk van historische Indiaas-Griekse contacten die dateerbare momenten hebben opgeleverd (Alexander in India, het verdrag van Seleukos met Chandragoepta, de stichter van het Maurya-rijk in Noord-India, de zending van gezanten door een latere Maurya-vorst naar hellenistische koningen in de 3de eeuw v.Chr.). Ook dan blijft nog veel onzeker. Wanneer leefde de Boeddha precies? We moeten bedenken dat de literaire productie in India laat begint en dat de oudste boeddhistische teksten – de oudste Indiase teksten zonder meer – uit inscripties uit de 3de eeuw v.Chr. bestaan. Uitvoeriger boeddhistische geschriften kunnen net als andere Indiase teksten wel niet ouder zijn en pas vanaf de 1ste eeuw v.Chr. mag men van een groeiend corpus van boeddhistische geschriften spreken. Toch moeten we, bij alle mogelijke problemen over relatieve en absolute dateringen, een poging doen de overeenkomsten tussen het vroegste boeddhisme in India (5de-4de eeuw) en de Griekse filosofie van die tijd te verklaren.[2]

Het optreden van de Sakamuni

Nadat in de 6de eeuw v.Chr. in India de *Rigveda*, de belangrijkste van de klassieke *Veda's*, zijn uiteindelijke vorm gekregen had (maar nog altijd mondeling overgeleverd) en daarmee de rol van de priesters (*brahmana*) als unieke bemiddelaars tussen mensen- en godenwereld was bevestigd, drong vanaf ongeveer 500 een nieuwe geestelijke invloed in het subcontinent door. Want in 518-517 v.Chr. werd Gandhara (in Noordwest-India aan de voet van de Hindoekoesj, die India van Bactrië scheidde) door het Perzische Rijk van Darius I geannexeerd. Daardoor kwam Noordwest-India in aanraking met de voorstellingswereld van het vroege zoroastrisme: één alwijze god in de hemel, die de aardse gebeurtenissen bepaalde, een scherpe scheiding tussen absoluut goed en absoluut kwaad (Waarheid en Leugen);

3

Onthechting past de wijze, die beseft dat hij een radertje is in het kosmische web van oorzakelijkheid

tenslotte een onsterfelijk individueel 'zelf', waarvoor na een oordeel in het hiernamaals wedergeboorte in een hemels paradijs of een helse vuurdood bestemd was. Zulke ideeën, uitgedragen door Iraniërs of Scythen (ook Saken genoemd), bleven niet zonder invloed in Noord-India. De brahmanen maakten de gedachte van een onvergankelijk *atman* of 'zelf' in de 5de eeuw tot fundament van hun leer van karma en reïncarnatie, naast de oudere gedachte, die het *atman* met de 'wereld-ziel' had geïdentificeerd. Beide werden opgenomen in de *Oepanishads*, de bespiegelingen van ascetische brahmanen, eveneens in de 5de eeuw begonnen en later schriftelijk vastgelegd. Tegelijk moeten de oudste *Oepanishads* ook een reactie zijn geweest op de nieuwe filosofie die toen in Noord-India van zich deed spreken: de leer van Siddartha Gautama, de Sakamuni of Sakyamuni, dit is: Siddartha de wijze Saka uit het geslacht Gautama.

Over het leven van Siddartha, die pas ver na zijn dood de Boeddha of 'Verlichte' zou worden genoemd, weten we praktisch niets. Zijn veel later berekende jaartallen (564-circa 480 v.Chr.) zijn wel zeker onhoudbaar. Hoogstwaarschijnlijk leefde hij in de 5de eeuw v.Chr. We mogen aannemen dat hij, zoals andere Scythische wijzen, een zwervend bestaan leidde en vanuit Gandhara, waar Iraniërs en Saken, eventueel in Perzische dienst, vanaf 518 binnengekomen waren, dieper Noord-India introk. Daar moet hij zoveel aanhang gekregen hebben dat de overtuiging postvatte dat hij daar, en wel in Lumbini (in het huidige Nepal) geboren en in Bodhgaya vlakbij Magadha in het centrale deel van de Gangesvlakte tot 'verlichting' (ongeveer: 'het verlossende inzicht') gekomen was. In elk geval gold Lumbini omstreeks 270/260 v.Chr., toen een Indiase vorst daarheen een pelgrimage ondernam, als de geboorteplaats van de Sakamuni – een van de redenen om diens leven eerder in de 5de dan de 4de eeuw v.Chr. te dateren, aangezien de legenden de tijd gehad moeten hebben om zich te ontwikkelen. In werkelijkheid was de latere Boeddha een vreemdeling uit Gandhara – zijn eervolle betiteling bewijst het, want geen geboren Indiër zou een Saka worden genoemd.

Wat Gautama leerde, kunnen we met enige waarschijnlijkheid uit latere boeddhistische geschriften, maar voor een deel met meer zekerheid uit een Griekse bron uit de 4de eeuw reconstrueren. Het was een afwijzing van het zoroastrisme én van veel van de Indiase religie met al haar offers en de centrale rol van priesters. Gautama ontkende niet dat de goden bestonden, maar meende dat die zich weinig om de mensen bekommerden en dat de mensen daarom hun bijgelovig vasthouden aan rituelen om de goden te verbidden beter konden laten varen. Want alles had zijn oorzaak, alles werd bepaald door een kosmische 'orde' of 'wet' (*Dharma*), die geestelijke rust en vrijheid verleende aan wie zich daaraan bewust overgaf. Een goddelijke schepper van de wereld of een alwijze wereldbestuurder bestond volgens hem niet. Evenmin was de ziel onsterfelijk, om na de dood van het lichaam beloond of bestraft te worden. Veeleer zou ze, want ook materie, zij het uiterst fijne, met het lichaam vergaan als *anatman*, dus géén blijvend 'zelf', reden om de dood niet te vrezen. Of het *anatman* op de een of andere wijze toch niet in een ander lichaam opnieuw tot bestaan kon komen, was een kwestie die de wijze Saka zijn discipelen verbood te bediscussiëren, onkenbaar en onoplosbaar als ze was. Even nutteloos vond hij het om te speculeren over onze wereld: die had een begin gehad en zou ook een einde kennen, zoals alle werelden die samen een eeuwig en oneindig heelal vormden.

Speculeren over het handelen of niet-handelen van de goden, over de juistheid of onjuistheid ('waarheid' en 'leugen') van menselijke wetten en al het menselijk streven, wilde de wijze Gautama zijn volgelingen ten sterkste ontraden. Wat hij daarentegen benadrukt moet hebben was de onbereikbaarheid van zogenaamde zekerheden. Volgens hem bestond er geen scherpe tegenstelling tussen een objectief en onveranderlijk 'zijn' en een wereld die in laatste instantie uit voorbijgaande indrukken bestond. Daarom past onthechting de wijze, die beseft dat hij een radertje is in het kosmische web van oorzakelijkheid dat door de *Dharma* wordt geweven. Geestelijke onthechting impliceerde tevens afzien van materieel gerief. Voor Gautama betekende het: gematigde armoede, zonder extreme zelfkwelling, en bezitloos rondtrekken in de traditie van Scythische wijzen, zoals de van Herodotus bekende Anacharsis.

Dat rondtrekken zou onder de volgelingen van de Sakamuni in Noord-India in de regenseizoenen, wanneer wegen en paden onbegaanbaar waren, door tijdelijk samenleven in dorp of stad worden onderbroken, een situatie waaruit op den duur de permanente kloosters

en de boeddhistische monnikenorde zouden voortkomen. Daarvan was in de 5de en 4de eeuw nog geen sprake. Gautama was toen ook nog niet de vergoddelijkte Boeddha. Zijn leer was nog geen religie en nog niet samengevat in de Vier Waarheden over begeren en lijden en het Achtvoudige Pad naar de verlossing, wat allemaal uit het latere boeddhisme vanaf ongeveer de 1ste eeuw v.Chr. stamt. Daarin zouden ook de ideeën van karma en wedergeboorte, overigens niet zonder moeite, een plaats vinden, zoals ze eerder, al in de 5de eeuw v.Chr., aanvaard waren door de brahmanen.[3]

Dēmokritos

In dit vroegste boeddhisme heeft men dus opvallende parallellen met Griekse filosofische stromingen gezien. En inderdaad, wie zou bijvoorbeeld niet aan Epikouros denken, aan diens puur materiële kosmos, waarin de goden zich afzijdig houden van het menselijk lot en de ziel na de dood verstrooid wordt, zodat er noch voor de goden noch voor bestraffingen in een hiernamaals vrees hoeft te bestaan? Onverstoorbaarheid (*ataraxia*) door inzicht in de oorzaken van alle dingen en door zich verder niet in te laten met de politiek en geen overdreven materiële geneugten na te jagen, maar tevreden te zijn met geestelijke rust en een sober leven: was dat ook niet wat de wijze Gautama verkondigde? We hebben echter geen enkele aanwijzing dat diens prediking tot Epikouros (341-270 v.Chr.), die nooit in India is geweest, kan zijn doorgedrongen. Voor het omgekeerde, dat Epikouros' gedachtegoed de Sakamuni kan hebben bereikt, is het nodig diens leven in de laatste decennia van de 4de en de eerste van de 3de eeuw v.Chr. te dateren, wat bij de huidige stand van onze kennis uitgesloten is.[4]

Het is echter bekend dat Epikouros het natuurwetenschappelijke deel van zijn filosofie – de leer omtrent de atomen in de lege ruimte, die alle dingen in de kosmos volgens een geheimzinnige noodzakelijkheid doen ontstaan en vergaan maar zelf onvergankelijk zijn – grotendeels aan Dēmokritos heeft ontleend. Dēmokritos leefde in de tweede helft van de 5de en de eerste drie of vier decennia van de 4de eeuw v.Chr. Hij was afkomstig uit een aanzienlijke familie in het Noord-Griekse Abdera. Zijn vader had de Perzische koning Xerxes in zijn huis ontvangen tijdens diens Griekse veldtocht in 480 v.Chr. Zelf zou hij, voordat hij zich blijvend in zijn vaderstad vestigde, verschillende landen bezocht hebben, zoals Egypte, Mesopotamië, Perzië en het India van de *gymnosofistai*. Dat werd ook van iemand als Pythagoras beweerd, maar in het geval van Dēmokritos is er geen reden om het te betwijfelen. Kan hij in India Gautama ontmoet en zelfs geïnspireerd hebben? Het is onbewijsbaar, maar niet onmogelijk. Dat we diens leven dan in de tweede helft van de 5de eeuw zouden moeten plaatsen is geen bezwaar.

Dēmokritos was niet de eerste de beste Griek die het Perzische Rijk bereisde. We mogen ons voorstellen dat hij als gastvriend van de Grote Koning van de herbergen en reisvoorzieningen van het wereldrijk in Azië gebruik mocht maken en tolken en gidsen meekreeg. Over India waren vóór Alexander de wonderverhalen bekend, die Herodotus bij Hēkataios van Milete en Skylax van Karyanda had opgedaan, of die de arts Ktēsias in de 4de eeuw had beschreven. Ook moeten Grieken aan het Perzische hof soms met Indiërs in contact gekomen zijn, terwijl Indiase troepen in het leger van Xerxes de Griekse nieuwsgierigheid verder geprikkeld kunnen hebben. Dat Dēmokritos de *gymnosofistai* zou hebben gesproken, is een anachronisme dat op zichzelf de berichten over zijn Indiaas verblijf niet ontkracht. Gandhara en het bestuurscentrum Taxila vormden het Perzische India. In de figuur van de Sakamuni kan Dēmokritos, als hij hem ontmoet mocht hebben, eveneens een rondtrekkende onderdaan van de koning en in diens rationele en sobere kijk op het leven en de wereld misschien zelfs een verwante geest hebben gezien.

De atomen als de laatste bouwstenen van de kosmos – zelfs onze geest en ons denken bestaan uit atomen; een oneindig aantal tijdelijke werelden, waaronder de onze, in een oneindig en tijdloos heelal; goden die zich tussen die werelden ophouden en niet om de mensen malen; geen enkel voortbestaan na de dood; geen absolute zekerheden behalve het bestaan van atomen en leegte en de macht van het toeval, dat in de eeuwigheid van de kosmos uiteindelijk ook causaliteit en noodzakelijkheid omvat: het kan de Sakamuni allemaal niet vreemd zijn voorgekomen. Daarbij kwamen matiging en zelfkennis, het niet in de geest verstoord willen worden maar leed en welbehagen door redenering beheersen en matigen. Want goed en kwaad zijn geen machten buiten ons maar ontstaan in onszelf en moeten door onszelf

4

Griekse begrippen als *euthymiē* en *ataraxia* lijken ook de idealen van Gautama te hebben verwoord

worden beheerst. Griekse begrippen als *euthymiē* en *ataraxia* lijken ook de idealen van Gautama te hebben verwoord. En wie zal zeggen of het boeddhistische *nirwana* of 'leegte' niet een echo is van de leegte waarin de atomen van onze ziel bij de dood verdwijnen, volgens Dēmokritos, wat elke vrees voor de dood moest wegnemen? De rust die de Sakamuni nastreefde, was óók 'leegte', een vorm van 'bewustzijnsloosheid' die pas veel later de positieve inhoud zou krijgen van volmaakte kalmte en hoogste graad van gelukzaligheid.

Het zou inderdaad zo kunnen zijn gegaan: de Scythische wijze vernam in Gandhara van een bezoeker uit het verre westen inzichten die hem sterkten in zijn verwerping van het zoroastrisme. Daaraan zal hijzelf hebben toegevoegd: een nadruk op het niet-doden van levende wezens, die de wijsgeer uit Abdera vreemd was, en vermoedelijk ook een consequenter toepassen van het beginsel om in allerlei vraagstukken niet te oordelen. Vervuld van nieuwe ideeën trok hij vervolgens predikend rond – met alle wereldhistorische gevolgen vandien.[5]

Maar is het werkelijk zo gegaan? Misschien is de parallellie tussen het vroegste boeddhisme en de filosofie van Dēmokritos uiteindelijk toch eenvoudig toeval. Want hoe frappant ook, de overeenkomsten zijn niet zodanig dat wij *gedwongen* worden aan rechtstreeks contact tussen Gautama en een Griekse filosoof te denken. Wel is dat laatste *mogelijk*, misschien zelfs *enigszins waarschijnlijk*, maar verder kunnen we niet gaan. Gelukkig stuiten we bij een volgende vergelijking tussen Grieks en boeddhistisch gedachtegoed op iets meer zekerheid.

Pyrrhōn

Pyrrhōn van Elis had zich met Anaxarchos van Abdera bij de expeditie van Alexander aangesloten, vermoedelijk al in 334 v.Chr., toen hij waarschijnlijk een jaar of twintig was. Gedurende de hele campagne waren beiden aan het ambulante hof van de veroveraar verbonden. Pas in 324 of 323 moet Pyrrhōn naar Elis zijn teruggekeerd om er de rest van zijn lange leven door te brengen. Hij heeft niets filosofisch geschreven, maar werd als wijs man geëerd door zijn stadsgenoten en een enkele filosofisch geïnteresseerde van elders die door zijn denkbeelden werd aangetrokken. Zo iemand was Timōn van Phleious, die zijn belangrijkste leerling

werd, later naar Athene vertrok en met zijn geschriften en spotdichten aan het adres van andere wijsgeren de filosofie van zijn meester zoveel bekendheid gaf dat het 'pyrrhonisme' een filosofische stroming werd die uiteindelijk in het scepticisme (van Arkesilaos in de 3de en Karneades in de 2de eeuw v.Chr. tot Sextus Empiricus omstreeks 200 n.Chr.) zou uitmonden.
Van Timōn is een belangrijk citaat overgeleverd waarin hij de kern van Pyrrhōns filosofie samenvat. Het gaat om een fragment uit de *Geschiedenis van de filosofie* van Aristoklēs van Messēnē (2de eeuw n.Chr.), aangehaald door Eusebius van Caesarea in diens *Preparatio Evangelica* 14,18,1-5 (4de eeuw n.Chr.), waarin Timōn geciteerd wordt, die op zijn beurt Pyrrhōn citeert (dus een overlevering over ruim zes eeuwen, van Pyrrhōn via Timōn en Aristoklēs tot Eusebius). Timōn begint met de bewering dat wie gelukkig wil leven drie zaken moet overwegen: 1. Wat is het karakter van ethische vragen (*pragmata*)? 2. Welke houding moeten we ertegenover innemen? 3. Wat zal daarvan het gevolg zijn? Dan citeert Timōn Pyrrhōn zelf: 'Wat de *pragmata* [ethische kwesties] betreft, die zijn *adiaphora* [niet van elkaar te onderscheiden, zonder eigen betekenis, niet evident], *astathmēta* [on-vast, daardoor onmeetbaar] en *anepikrita* [niet definitief beoordeeld, dus ook niet als oordelen bruikbaar]. Zo leren noch onze zintuiglijke waarnemingen, noch onze meningen ons iets over waarheid of onwaarheid van de *pragmata*. Daarom moeten we zeker niet op ze vertrouwen. Veeleer moeten we *adoxastous* [zonder mening] zijn, *aklineis* [niet neigen naar een bepaald standpunt] en *akradantous* [onwankelbaar in onze weigering om te kiezen], over elk *pragma* verklarend dat het niet meer waar is dan onwaar, of dat het zowel waar is als onwaar, of dat het noch waar noch onwaar is.' Vervolgens beantwoordt Timōn zijn eigen derde vraag: 'degenen die deze houding [tegenover de *pragmata*] volhouden, wacht eerst *apatheia* [afwezigheid van hartstocht of van lijden], daarna *ataraxia* [onverstoorbaarheid, geestelijke rust].'
Deze stellingen van Pyrrhōn zijn zonder precedent in de Griekse filosofie. Ze stemmen echter volkomen overeen met de drievoudige karakteristiek van de *dharma's* of *dhamma's* in de betekenis van ethische 'regels', die de Boeddha in de mond gelegd wordt in teksten van de *Pali Canon* (boeddhistische geschriften in het Pali), weliswaar daterend van enkele eeuwen na

5

het optreden van de Sakamuni maar op verscheidene punten vroegboeddhistisch gedachtegoed bewarend. Dat laatste moet ook hier het geval zijn, want de unieke stellingen van Pyrrhōn kunnen niet het boeddhisme van zijn tijd – of later – beïnvloed hebben, maar moeten omgekeerd aan het vroege boeddhisme van zijn tijd zijn ontleend. Want de *Trilaksana*, de Drievoudige Karakteristiek van de *Dharma*, die aan de Boeddha wordt toegeschreven, luidt: 1. Alle *dharma's* zijn *anitya*, dit is 'niet permanent', 'variabel' (vergelijk Pyrrhōns *anepikrita*); 2. *duhkha*, dit is 'on-vast' (vergelijk Pyrrhōns *astathmēta*); 3. *anatman*, dit is: zonder 'zelf' of zonder identiteit (vergelijk Pyrrhōns *adiaphora*).[6]
We moeten wel aannemen dat Pyrrhōn ergens in Gandhara, dat een centrum van het opkomende boeddhisme was, een of meer volgelingen van de Sakamuni heeft gesproken. Zo alleen kan hij zijn kennis over de *Trilaksana* hebben opgedaan, die hij in Griekse terminologie tot de kern van zijn ethiek van het niet-oordelen maakte. Want Pyrrhōns filosofie, die de mogelijkheid van 'ware' oordelen ontkende, zolang de zintuiglijke waarnemingen of het verstandelijk redeneren geen zekerheid opleverden, kan in theorie alle kennis hebben omvat, maar betrof praktisch gezien allereerst ethische of morele oordelen. Dat waren de kwesties waarin men volgens Pyrrhōn zijn oordeel moest opschorten (de beroemde *epochē* van het pyrrhonisme). Een wijder

Noten

1 Zie Bruseker (2010/11).
2 Algemeen: Bechert (1988); Hagens (2009); Beckwith (2015).
3 Von Brück (1988) 65-181; Hamilton (2000); Beckwith (2015) passim.
4 Voor de algemene historische achtergrond zie Singor (2010); daar wordt op pagina's 196-204 de mogelijkheid opengelaten dat de Boeddha pas rond 300 v.Chr. zou hebben geleefd en misschien door Griekse filosofie, zoals de leer van Epikouros, was geïnspireerd. Dat is nu, zeker in het licht van het boek van C.I. Beckwith, onhoudbaar.
5 Alle fragmenten en testimonia van Dēmokritos nu bij Laks & Most (2016).
6 Voor Pyrrhōn en de *Pali Canon*: Beckwith (2015) 22-69.
7 Voor de filosoof Klearchos en de maximen uit Delfi zie Yailenko (1990).

5b

'opschorten' van oordelen werd na zijn dood voor enige tijd de filosofie van de sceptische Academie. Overigens stond Anaxarchos, Pyrrhōns metgezel en leermeester, al in een sceptische traditie als leerling van Mētrodōros van Chios, die de atoomtheorie en kosmologie van Dēmokritos had overgenomen én beweerd had dat niemand iets 'werkelijk' wist, zelfs niet óf hij iets wel of niet wist. Misschien dat Pyrrhōn bij Mētrodōros in de leer was geweest voordat hij Anaxarchos ontmoette en van hem of van Anaxarchos zijn kennis had opgedaan over Dēmokritos, die immers alleen voor de atomen en de leegte een werkelijk 'zijn' had aangenomen en alle andere dingen als vergankelijk en onvolledig kenbaar had beschouwd (nog verder terug dan Anaxarchos en Dēmokritos stond hun beider stadsgenoot Protagoras, die in dezelfde geest de mens als maatstaf voor het zijn of niet-zijn van de dingen had aangewezen). Een ander die de traditie van Dēmokritos voortzette was Nausiphanēs van Teos, die op zijn beurt leraar werd van de jonge Epikouros (dat Nausiphanēs zelf weer een leerling van Pyrrhōn geweest zou zijn, is dubieus).
Zo kan men een groep Griekse filosofen aanwijzen die een aantal fundamentele gezichtspunten deelden en die men de materialisten of relativisten zou kunnen noemen. Volgens hen beantwoordt de wereld aan een eigen, materiële orde; de ziel of geest is eveneens fijne materie en vergaat met de dood; goden bestaan niet of houden zich afzijdig; volstrekt 'ware' kennis is nagenoeg onmogelijk en alle oordelen zijn daarom relatief; voor een gelukkig leven moet men daarom niet alleen soberheid en zelfbeheersing betrachten, maar absolute oordelen en waarheidspretenties vermijden; dan wacht als beloning geestelijke rust of 'onverstoorbaarheid' (*ataraxia*). Het is een lijn van denkers die van Pyrrhōn via Anaxarchos en Mētrodōros teruggaat naar Dēmokritos, maar bij wie zijdelings ook anderen, zoals Epikouros, horen. Zij staan tegenover de 'idealisten' of 'absolutisten', degenen die aan een absoluut 'zijn' en eeuwig geldende normen vasthouden, zoals de eleaten en platonisten, die niet toevallig ook in een onvergankelijke ziel en een ene of hoogste God geloven (beiden pure geest en dus immaterieel).
De leer van de Sakamuni kwam in zijn afwijzing van absolute oordelen en in andere opzichten verrassend sterk met het denken van de eerstgenoemde groep Griekse filosofen overeen. Wel zou die leer zich in de volgende eeuwen in meer 'absolutistische' en religieuze zin ontwikkelen (geloof in karma en reïncarnatie, in tijdelijke bestraffingen na de dood, in een bovenmenselijke macht van *bodhisattva's* en natuurlijk van Boeddha zelf – zoals trouwens ook in de Griekse wereld de relativistische en sceptische 'school' in de loop van de keizertijd zou verdwijnen en het religieus getinte platonisme overheersend zou worden). Maar dat de jonge Pyrrhōn zich ontvankelijk moet hebben betoond voor de vroegboeddhistische prediking van niet-oordelen en 'onverstoorbaarheid', is waarschijnlijk geen toeval geweest, gezien zijn directe of indirecte verbindingen met vertegenwoordigers van de relativistisch-sceptische school, ook al gaf Pyrrhōn aan dat niet-oordelen een nadruk die in die mate bij geen van de eerdergenoemde filosofen te vinden was geweest.

Na Pyrrhōn

De tijd van betrekkelijk gemakkelijke Grieks-Indiase contacten, die in 327 v.Chr. begonnen was, duurde ongeveer tachtig jaar, zolang India over land zonder veel hindernissen vanuit de hellenistische wereld bereikbaar bleef. In 305-304 bezocht Megasthenēs als gezant van koning Seleukos Gandhara, de Punjab en de Gangesvlakte. Hij schreef een boek over het land en zijn bewoners, de *Indika*, waarvan delen bij latere auteurs bewaard zijn gebleven. Megasthenēs had belangstelling

voor de Indiase religieus-filosofische 'sekten' en vermeldt naast de *brahmana* de *sramana* als rondtrekkende asceten. Onder hen moeten we vroege boeddhisten verstaan. Het waren nog geen 'monniken', zoals later, maar personen die op eigen initiatief het voorbeeld van hun rondtrekkende meester navolgden (een of meer van die *sramana*, die stukken prediking van de Sakamuni als citaten uit het hoofd kenden, moet Pyrrhōn ontmoet hebben).

Misschien een jaar of twintig na Megasthenēs bezocht een gezant van koning Antiochos de opvolger van Chandragoepta en niet lang daarna maakte een Egyptische gezant zijn opwachting. Zeer waarschijnlijk kwam rond 270 ook Klearchos, een peripatetisch filosoof, over land in Taxila aan. Daarvóór moet hij de Griekse stad bezocht hebben, een echte *polis* met een theater, een gymnasion, een bronhuis en tempels, die is opgegraven bij het dorp Aï Khanoum in Noordoost-Afghanistan. Vermoedelijk had hij daar de inscriptie achtergelaten die de spreuken van de Zeven Wijzen en andere moralistische maximen uit de tempel van Apollo in Delfi bevatte, door hemzelf in dat heiligdom overgeschreven en meegenomen naar het oosten (een klein fragment van de inscriptie is in Aï Khanoum gevonden). Misschien heeft Klearchos hetzelfde geschenk in India aan de Maurya-vorst of diens gouverneur in Taxila gegeven. De episode kan de Indiase vorst ertoe gebracht hebben om op zijn beurt gezanten uit te sturen naar vijf hellenistische heersers teneinde hen met de leer van de Dharma in contact te brengen. Ongetwijfeld zijn die gezanten vertrokken, maar over hun lotgevallen in het westen is ons verder niets bekend.[7]

Niet lang hierna werd de landverbinding tussen India en de Griekse wereld blijvend bemoeilijkt door de afscheiding van Grieks Bactrië van het Seleucidenrijk rond 250 v.Chr. en het vrijwel gelijktijdig ontstaan van een zelfstandig Parthië tussen beide hellenistische rijken in.

Het Griekse Bactrië kreeg na een halve eeuw te maken met opdringende nomadenvolken uit Centraal-Azië: Saken die op hun beurt uitweken voor de Yuetzi (hun Chinese benaming), een ander conglomeraat van Iraanse stammen. Omstreeks 146 v.Chr. werd Aï Khanoum verwoest en een kleine twintig jaar later onderging de andere Griekse *polis* van Bactrië, Baktra (Balch), hetzelfde lot. Het land werd kerngebied van de Saken, daarna van de Kushans (de dominante stam onder de Yuetzi). Al eerder, kort voor 200 v.Chr., hadden Griekse koningen van Bactrië een begin gemaakt met veroveringen in Gandhara en de Punjab. Die werden in de 2de eeuw v.Chr. energiek voorgezet, zodat het verlies van Grieks Bactrië voor een deel werd gecompenseerd door Griekse staten of staatjes in het eigenlijke India. De belangrijkste vorst werd daar later in de 2de eeuw een zekere Menandros, die zijn macht over een groot deel van de Gangesvlakte uitbreidde. Menandros liet op sommige van zijn munten boeddhistische symbolen (zoals het rad van de leer) aanbrengen. Geloofwaardige berichten willen dat hijzelf zich tot het boeddhisme bekeerde. Na Menandros trad voor de vrijwel geïsoleerde Griekse rijkjes in Noordwest-India een langzaam maar onstuitbaar verval in. Uiteindelijk ging het laatste kort voor het begin van onze jaartelling op in het rijk van de Kushans, dat spoedig naast Bactrië en delen van Centraal-Azië ook heel Noord-India omvatte. In dat rijk zou het boeddhisme zich verder ontwikkelen en een wereldreligie met kloosters en monniken en een groeiend corpus aan theologisch-filosofische geschriften worden. Tegelijk zou een eigen boeddhistische kunst ontstaan, allereerst in Gandhara, waar de Griekse invloed eeuwen had aangehouden, een kunst die voor het eerst de Boeddha in mensengedaante afbeeldde, niet toevallig naar het model van een baardloze Griekse god, gehuld in een geploid *himation*. Het was de laatste uitloper van een band tussen het vroege boeddhisme en de Griekse cultuur, die tot de 4de eeuw v.Chr. terugging, als hij al niet in de 5de was ontstaan.

Niet lang hierna werd de landverbinding tussen India en de Griekse wereld blijvend bemoeilijkt

Literatuur

André Laks & Glenn W. Most (red.), *Early Greek Philosophy VII. Later Ionian and Athenian thinkers* (Harvard 2016).

Christopher I. Beckwith, *Greek Buddha. Pyrrho's Encounter with Early Buddhism in Central Asia* (Princeton 2015).

George Bruseker, 'Calanus and Dandamis: A Greek sketch of ancient Indian thought', *Talanta* 42/43 (2010/11) 7-50.

Heinz Bechert, 'Die Datierung des Buddha als Problem der Weltgeschichte', *Saeculum* 39 (1988) 24-34.

Henk Singor, *De komst van Alexander. Alexander de Grote en zijn nalatenschap in Azië* (Amsterdam 2010).

Michael Von Brück, *Einführung in den Buddhismus* (Darmstadt 2007).

Steve Hagens, 'Syncretism and ancient chronology: can Democritus date the Buddha?', *Mouseion* ser. III 9 (2009) 29-50.

Sue Hamilton, *Early Buddhism: a New Approach. The I of the Beholder* (Richmond 2000).

Valeri P. Yailenko, 'Les maximes delphiques d'Ai Khanoum et la formation de la doctrine du Dhamma d'Asoka', *Dialogues d'Histoire Ancienne* 16 (1990) 239-256.

Musea

Mirte Liebregts

Naar de Antieken! Glas uit de oudheid als bron van inspiratie

Van nu tot en met 17 - 03 - 24

Nationaal Glasmuseum
Lingedijk 28-3, Leerdam
nationaalglasmuseum.nl

Het glas uit de oudheid is onovertroffen: wegens de gebruikte technieken vaak niet groot van formaat maar van een vormgeving die getuigt van het belang dat de makers aan het gebruiksglas hechtten. Dat moeten ook de vormgevers van onder meer de glasfabrieken van Leerdam en Maastricht hebben gedacht. In diverse decennia ontwierpen zij decoratief glas waarvoor zij zich lieten inspireren door het glas uit de oudheid. Soms zijn het op zichzelf staande objecten die hun oorsprong overduidelijk tonen, soms zijn het ook collecties die namen dragen die de inspiratie specifiek benoemen: Antiqua, Etruska of Alexandria. In de tentoonstelling *Naar de Antieken!* toont het Nationaal Glasmuseum een selectie van glas uit de oudheid uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden naast ontwerpen van 20ste-eeuwse vormgevers als Andries Copier, Joep Nicolas, Floris Meydam en Max Verboeket.

Oog in oog. De mensen achter mummieportretten

Van nu tot en met 25 - 02 - 24

Allard Pierson
Oude Turfmarkt 127-129,
Amsterdam
allardpierson.nl

Oudegyptische mummiepaneelportretten werden gemaakt tijdens de Romeinse periode in Egypte. Het zijn op hout geschilderde portretten die na het behandelen en inwikkelen van het lichaam op het gezichtsgedeelte van de gemummificeerde personen werden vastgezet. Ze zijn ook wel bekend onder de naam Fajoemportretten, naar de regio waar de meeste exemplaren zijn opgegraven. Voor de tentoonstelling *Oog in oog* zijn 38 portretten van over de hele wereld bij elkaar gebracht. Bezoekers maken niet alleen kennis met de geportretteerden, maar ook met makers, nabestaanden, navolgers, verzamelaars, archeologen en onderzoekers die een rol spelen rond deze portretten. In de tentoonstelling komen mensen aan het woord die vanuit hun standpunt of expertise reflecteren op de objecten. Centraal staan de vragen: Wie waren de geportretteerden? Hoe werden zij afgebeeld en waarom? Door wie werden zij gezien? En tot slot: hoe willen wij zelf vereeuwigd worden?

Musea

Mirte Liebregts

De oudheid in kleur

Van nu
tot en met
02 - 06 - 24

Gallo-Romeins Museum
Kielenstraat 15, Tongeren
galloromeinsmuseum.be

De witte, marmeren beelden uit de tijd van de Grieken en Romeinen zijn eenieder bekend. In de oudheid waren ze echter beschilderd in felle kleuren, van top tot teen. Ervaar de oudheid in kleur in deze belevenisvolle expo in het Gallo-Romeins Museum met tientallen reconstructies, variërend van keizers en krijgers tot goden. De reconstructies waren eerder te zien in The Metropolitan Museum of Art in New York. In Tongeren is het mogelijk ze te ontdekken in een nieuwe setting, eigentijds en belevenisvol. Video's lichten toe hoe dit soort beelden gemaakt werden. Daarnaast worden ook authentieke stukken uit de oudheid, mét resten van verfsporen, getoond.

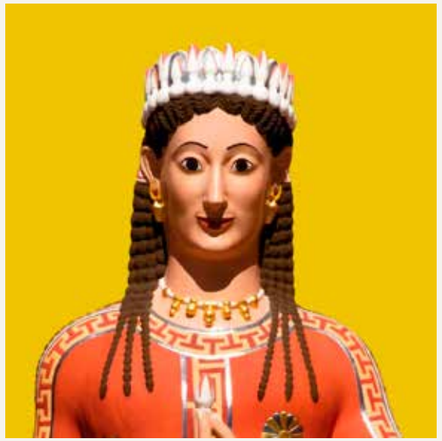

Julius Caesar. Ik kwam, ik zag en ging ten onder

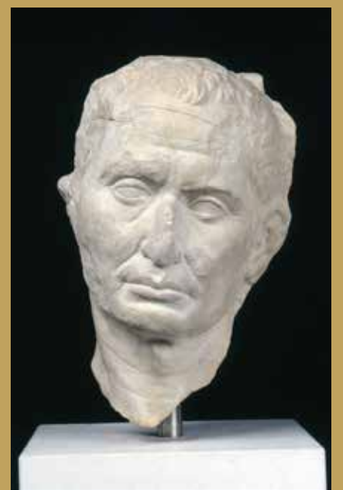

In de eerste tentoonstelling van het nieuwe H'ART Museum kun je via een unieke collectie van bijna 150 historische objecten het verhaal over Julius Caesar beleven. Van zijn beroemde opkomst als gewone Romeinse burger tot gelauwerde generaal, helemaal tot aan zijn beruchte ondergang en uiteindelijk tot zijn moord. Caesar veroorzaakte een culturele golfbeweging en inspireerde van Shakespeare tot in hedendaagse films. Terwijl je langs de artefacten reist, ontrafel je de mythen rond zijn persoon en kom je dichter bij de realiteit van zijn heerschappij, zijn overwinning, alle hoogtepunten maar ook de duistere kanten van zijn levensreis. Uiteindelijk kun je zelf beslissen wat het verhaal van Caesar betekent in de wereld van vandaag.

Van nu
tot en met
12 - 3 - 24

Rijksmuseum van Oudheden
Rapenburg 28,Leiden
rmo.nl

Het jaar 1000

Van nu
tot en met
17 - 03 - 24

Rijksmuseum van Oudheden
Rapenburg 28, Leiden
rmo.nl

Het midden van de middeleeuwen, rond het jaar 1000, markeert een belangrijke overgangsperiode in de Nederlandse geschiedenis. *Het jaar 1000* toont het huidige Nederland in de 10de en 11de eeuw in al haar diversiteit, met aandacht voor het leven van zowel gewone mensen als personen die een bijzondere positie in de maatschappij hadden. Het verhaal is gebaseerd op een rijkdom aan archeologische vondsten, resten van gebouwen en bewaarde kunstvoorwerpen uit Nederland en van ver daarbuiten. Een hoofdrol in de tentoonstelling is weggelegd voor het 9de-eeuwse Evangeliarium van Egmond. Voorwerpen uit het Byzantijnse Rijk en wereldkaarten uit verschillende perspectieven vertellen bovendien dat het Nederlandse verhaal tevens deel uitmaakt van een grotere wereld. Het is een tijd waarin veel kennis wordt verwoord en verspreid en waarin reizigers de wereld verkennen vanuit culturele centra op alle continenten.

Georgië: een verhaal van ontmoetingen

Gesitueerd langs handelswegen die verbonden waren met de Zijderoute en omringd door ambitieuze grootmachten met expansiedrang, was Georgië als verbindingspunt tussen Oost en West een plek voor ontmoetingen en uitwisselingen. Na de Grieken, die er handelsposten vestigden, kruisten en confronteerden vele mogendheden elkaar op dit kleine maar begeerde gebied in de Kaukasus: Romeinen, Perzen, Arabieren, Byzantijnen, Mongolen en Ottomanen leverden een bijdrage aan de bijzondere smeltkroes van culturen maar lieten soms ook een pad van vernieling achter. In deze tentoonstelling staat de kunst, cultuur en geschiedenis van Georgië centraal, met aandacht voor wijn, metallurgie, en natuurlijk de mythe van het Gulden Vlies.

Van nu
tot en met
18 - 02 - 24

Europalia
Jubelpark 10, Brussel
europalia.eu

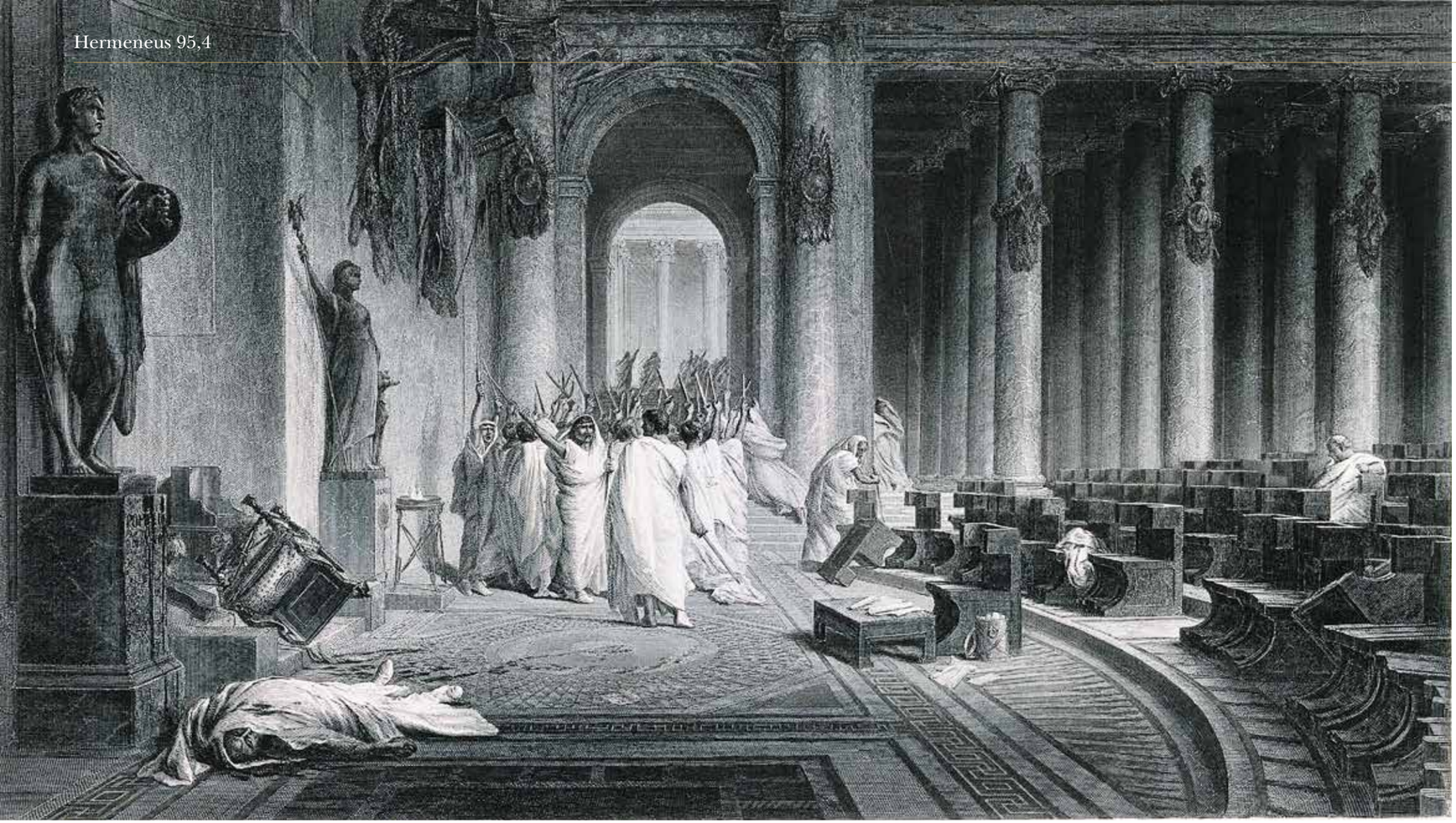

1

Muren en pleinen in Chang'an en Rome

Griet Vankeerberghen Stedelijke infrastructuur en politieke cultuur zijn nauw met elkaar verbonden. Hoe verliep het contact tussen de heersers en het gewone volk in het oude Rome en het vroege keizerlijke China, en hoe werd dit vertaald in muren en pleinen? Kan vergelijkende geschiedenis de zaken op scherp stellen?

Vergelijkende geschiedenis van de oudheid is de laatste jaren opgebloeid. Het leeuwendeel van de aandacht is gegaan naar de vergelijking van het oude Rome met het vroege keizerlijke China, vooral de Han-dynastieën. Historici hebben daarbij uiteenlopende vragen gesteld. Sommigen hebben zich afgevraagd waarom in het Westen na de val van Rome andere politieke structuren tot stand kwamen, terwijl in China het keizerrijk altijd weer herrees. Anderen hebben zich in hun vergelijking geconcentreerd op ofwel opeenvolgende stadia in de vorming van de keizerlijke structuren, ofwel op kleinere, specifieke thema's die gelijkaardig lijken, maar vaak een verschillende sociale betekenis dragen. Mijn bijdrage spitst zich toe op zo'n specifiek thema: muren en openbare pleinen. De bedoeling is de spanning te vatten tussen, enerzijds, stedelijke kenmerken die voortkomen uit pragmatische redenen en, anderzijds, diegene die ingegeven zijn door diepgewortelde culturele factoren.

Het oude Rome en het vroege keizerlijke China laten zich goed met mekaar vergelijken: twee grote rijken, elk aan hun kant van het Euraziatische continent, maar zonder noemenswaardig contact met elkaar. Beide hadden rijke geschiedkundige tradities, waren sterk gehecht aan bepaalde periodes uit hun verleden en hadden complexe, vloeiende religieuze praktijken en structuren. In deze bijdrage vergelijk ik de stedelijke kenmerken van Chang'an, de hoofdstad van de westelijke Han- (202 v.Chr.-8 n.Chr.) en Xin-dynastieën (9-23 n.Chr.), met die van Rome in de late republikeinse periode. Door de zeer verschillende politieke systemen in beide plaatsen tijdens in de laatste twee eeuwen v.Chr. (republiek tegenover keizerrijk), is het ook gemakkelijk om betekenisvolle contrasten te vinden. De contrasten worden minder sterk wanneer met de heerschappij van Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) Rome ophield een republiek te zijn.

Twee moorden

Op de *Iden* van maart in 44 v.Chr. werd Caesar door samenzweerders vermoord. Dat gebeurde tijdens een zitting van de senaat in een senaatsgebouw (*curia*) gebouwd door Pompeius op de Campus Martius. Cae-

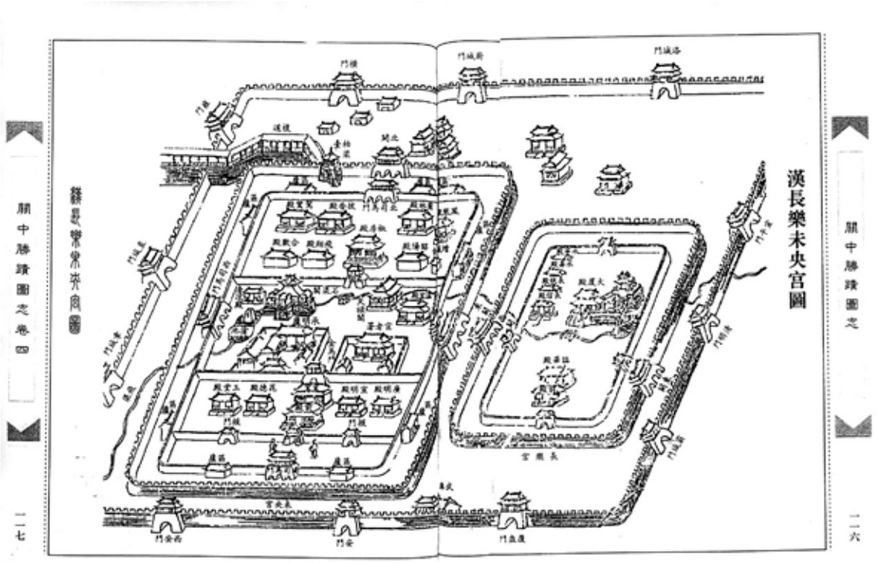

2

sar had geen lijfwacht: hij was ervan overtuigd dat noch het volk, noch de senatoriale elite het basisprincipe zou doorbreken van de *open air culture*, die dicteerde dat regeerders en geregeerden toegankelijk moesten zijn voor elkaar, en met elkaar in gesprek moesten kunnen gaan. In de tiende maand van 23 n.Chr. gebeurde iets soortgelijks met Wang Mang. Hij had zich in 9 n.Chr. de macht van de Han-dynastie toegeëigend en moest veel tijd en energie besteden aan het rechtvaardigen van die staatsgreep. In 23 n.Chr. drong een gewapende meute Chang'an binnen via de Xuanping-stadspoort en bewoog zich vandaar naar het gebied ten noorden van het Weiyang-paleis. De rebellen kwamen op de domeinen van het paleizencomplex via een zijdeur die normaal alleen gebruikt werd door de arbeiders in de textielateliers van het paleis. Ze stichtten brand en het vuur bereikte de woonverblijven van de paleisvrouwen, waar Wang Mang zich op dat moment bevond. Op de vlucht voor de brand liep hij door de audiëntiehallen en verschanste zich in een toren op een eilandje in het meer in het zuidelijke deel van het paleis. Na een hevig gevecht werd hij daar gedood en in stukken gehakt. In Chang'an was geen sprake van een *open air culture*. Hier leefden regeerders achter verschillende reeksen van hoge muren, afgeschermd van ongewenst contact met het volk. Enkel uitzonderlijke omstandigheden, zoals een rebellie, konden leiden tot het doorbreken van die veiligheid. In 23 n.Chr. werd dit de heerser fataal.

De muren van Chang'an

Muren waren dan ook een duidelijk zichtbaar kenmerk van vroeg-keizerlijk Chang'an. Zoals hedendaagse wolkenkrabbers moeten de vele muren al van ver indruk hebben gemaakt op bezoekers. Een bron beschrijft hoe Chang'an al zichtbaar was van op het bergachtige gebied Zoete Bronnen (Ganquan), zowat tachtig kilometer in noordwestelijke richting. De wal rond Chang'an, een tiental jaren na de stichting van de stad gebouwd, was 26 kilometer lang, maar ook andere plaatsen binnen en buiten de stadswal, zoals paleizen, markten, woningen, wijken en parken, waren omringd door muren. Zo kreeg je een 'labyrint van muren binnen muren' te zien. In al die muren waren poorten, waardoor de toegang kon worden gecontroleerd met een systeem van paspoorten en wachters. Sommige van die poorten werden geflankeerd door indrukwekkende wachttorens.

De muren moeten een afschrikkend effect hebben gehad op mogelijke aanvallers. In 158 v.Chr. waren bijvoorbeeld de bereden troepen van de Xiongnu, aartsvijanden van het Han-hof uit de Centraal-Aziatische steppen, tot op tachtig kilometer van Chang'an gekomen, vooraleer ze zich terugtrokken. De muren hadden ook een diepe culturele betekenis. Ook al heeft archeologisch onderzoek aangetoond dat niet alle grote vestigingen in het gebied in vroegere periodes stadswallen hadden, klassieke teksten beklemtonen dat de ideale stad uit het verleden een stadswal had, en wel met drie poorten aan elk van de vier zijden van de stad. Zo heeft ook de stadswal van Chang'an drie poorten aan elke kant. In combinatie met de vreemde plaatsing van tenminste twee van deze poorten, pal tegenover de zuidelijke en westelijke muren van het Weiyang-paleis, waar ze weinig nut hebben als toegangspoorten, heeft dit geleid tot de veronderstelling dat er een classicerende drijfveer zat achter het bouwen van de stadsmuur rond Chang'an. Mogelijk bootste de stadsmuur van Chang'an die van de hoofdstad van de westelijke Zhou (1045-771 v.Chr.) na, niet zoals die overgebleven was, maar zoals beschreven in de Chinese klassieke teksten. Muren drukken uitstekend de politieke hiërarchie uit: de grootste en hoogste muren wijzen op het centrum van de politieke macht, kleinere muren op geografisch meer verwijderde en minder belangrijke plaatsen. Niet alleen waarschuwen muren diegenen die lager staan in de hiërarchie dat ze op hun hoede moeten zijn, ze richten ook de aandacht op wat erachter verborgen ligt en prikkelen de verbeelding: ze zorgen ervoor dat personen met ambitie hun inspanningen richten op het bereiken van die (letterlijk) hogere echelons.

Het volgende uittreksel uit *De gesprekken*, toegeschreven aan Confucius (551-479 v.Chr.), maar pas gecompileerd rond het midden van de 2de eeuw v.Chr., vergelijkt de omvang van muren met de moraal.

'Shusun Wushu, in gesprek met de raadsheren aan het hof, zei: "Zigong is deugdzamer dan Zhongni [= Confucius]."

Zifu Jingbo rapporteerde dit aan Zigong.

Deze zei: "Je moet dit vergelijken met de muur van een woning. De muur van mij, Xi [=Zigong], reikt niet hoger dan mijn schouders, en dus kun je een kijkje nemen en zien hoe mooi mijn woning is.

De muren van mijn goede Meester zijn daarentegen vele vadems hoog, en als je niet de poort gevonden hebt om naar binnen te gaan, dan zul je nooit de schoonheid zien van zijn vooroudertempel, noch de rijkdom van al zijn vertrekken.

Het zijn maar weinigen die hiertoe toegang hebben gekregen, en daarom is wat Shusun Wushu zegt heel begrijpelijk."'

(*De gesprekken* 19,23)

Afbeeldingen

1 Gravure met de dode Julius Caesar in de Curia, James Charles Armytage naar Jean Léon Gérôme, 1801-1899.

2 Plattegrond van het Weiyang-paleis in Chang'an, zoals het verbeeld werd in de 18de eeuw, Bi Yuang, ca. 1776, uit deel 4 van *Guanzhong Shengji Tuzhi* ('beroemde plaatsen in Guanchong').

3 Serviaanse muur bij station Termini, Rome, 6de-4de eeuw v.Chr.

4 Kaart met het Forum Romanum geprojecteerd voor de noordelijke poort van het Weiyang-paleis. Auteur: Griet Vankeerberghen.

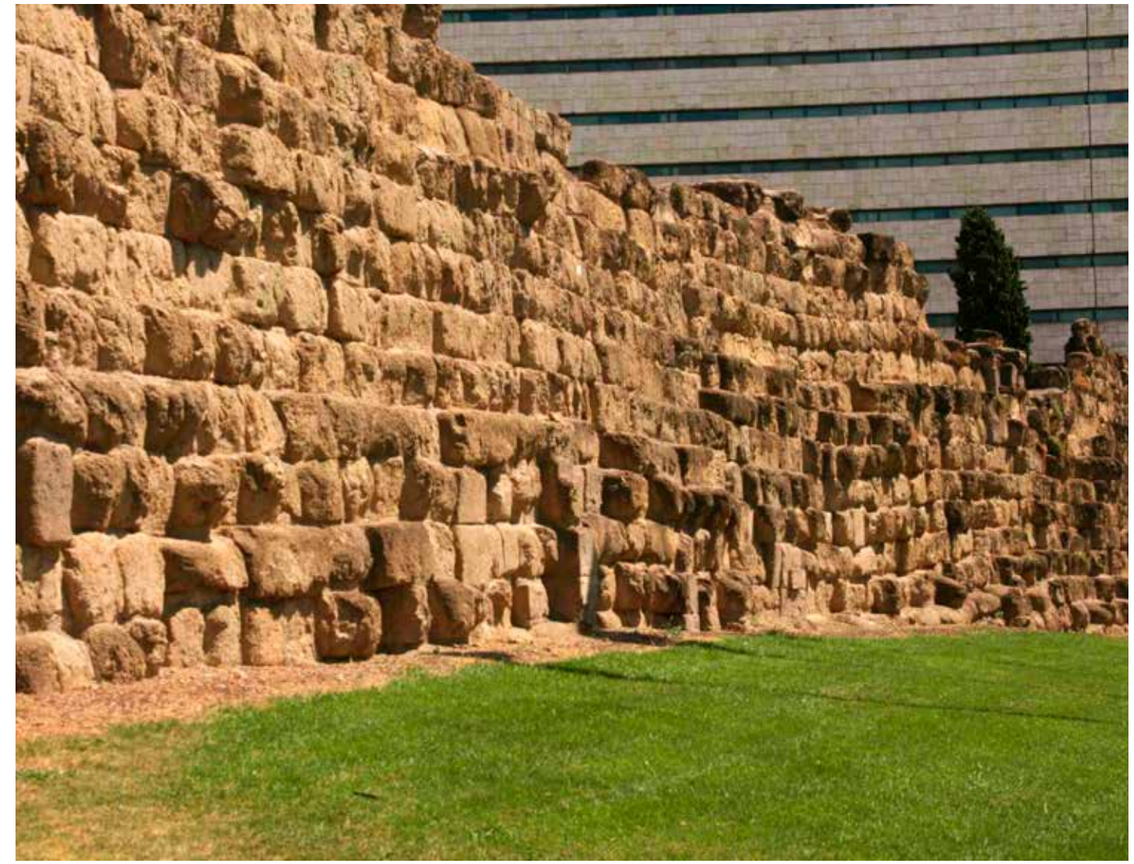

3

Volgens deze passage was de morele status van Confucius buitengewoon, alsof hij verborgen zat achter een reeks hoge muren waar maar weinigen overheen konden komen. De boodschap van de passage is dat eroverheen raken noodzakelijk is voor wie ware morele ambities heeft: halfweg stoppen om een niveau te bereiken zoals dat van Confucius' leerling Zigong zou een nederlaag betekenen. We kunnen de vergelijking echter ook omkeren en stellen dat in het vroege China toegang krijgen tot de achter vele reeksen muren verborgen heerser het doel was en moest zijn van de meest begaafde mannen en vrouwen van het rijk. Eens de nabijheid tot de heerser bereikt, zouden die personen niet alleen hun talenten ter beschikking stellen van het hof, maar ook van enorme voordelen genieten voor zichzelf en hun familie.
We zien dit denken weerspiegeld in het stadsplan van het vroege keizerlijke Chang'an. Buiten een adellijke titel kregen elites, omdat ze verondersteld werden hun talenten ter beschikking van het hof te stellen, ook het voorrecht van een residentie in de hoofdstad in de nabijheid van de paleizen van de keizer. Zo'n verblijfplaats, *di* genoemd, had haar eigen omwalling en leek qua structuur op een paleis. De edelen hadden ook gemakkelijk toegang tot de keizerlijke paleizen en tot de persoon van de keizer zelf. Dat moet nogal letterlijk worden gezien. De gewone mensen woonden in ommuurde wijken: hun woningen lagen langs een straat die dwars door hun wijk liep, van een goed bewaakte poort aan het ene einde tot de muur aan het andere einde. De huizen van de elites daarentegen gaven rechtstreeks uit op de hoofdstraten van de stad, waarlangs hun paardenkoetsen hen vlug naar de paleispoorten konden brengen.

Muren en pleinen in Rome

Rome had in de republikeinse periode ook een stadswal: de Servische muur, kleiner dan die van Chang'an, maar toch elf kilometer lang. De muur werd gebouwd in de 6de eeuw v.Chr. en is dan ook genoemd naar koning Servius Tullius (587-535 v.Chr.). Archeologisch en tekstueel onderzoek heeft echter uitgewezen dat de muur in de 4de eeuw grondig herbouwd is, toen de republiek al gesticht was. Interessant is dat de naam behouden bleef, ook al refereert deze aan de periode vóór de geprezen *res publica,* toen Rome nog door koningen geregeerd werd. Klaarblijkelijk stonden muren in het republikeinse Rome niet centraal in de culturele verbeelding.
De ideale Romeinse gemeenschap riep niet om muren, maar om open pleinen waar interacties tussen de elites en het volk gemakkelijk plaats konden vinden. Het Forum Romanum was zo'n openbare plaats bij uitstek. Het forum bevond zich op land dat in de 7de eeuw was gewonnen op moerasland tussen twee heuvels: de Capitolijn en Palatijn. Het was niet aangelegd als een monumentale plek, maar mettertijd verbeterde het openbare aspect van het gebied naarmate leden van de senaat nieuwe (openbare) gebouwen en monumenten financierden of de bestaande lieten herstellen. Senatoren kwamen voorbij het plein om vergaderingen bij te wonen in de *curia*; burgers konden nieuws vernemen over wetgevende initiatieven of stemmen voor de benoeming van magistraten in het *comitium*. De *rostra*, een meters hoog podium aan de noordkant van het forum, werd door de senatorenelite gebruikt om het volk toe te spreken. Ook deed men er zaken, en werden er gladiatorenwedstrijden en staatsbegrafenissen gehouden.
Op het forum domineerde geen enkel gebouw of gebruik de andere. Er was vanuit verschillende hoeken vrije toegang. Geen poorten of wachters controleerden of stuurden de menigte. In tijden van grote politieke spanning deden velen een beroep op gehuurde wachters of bewapende slaven om de persoonlijke veiligheid te verzekeren. Zoals in Chang'an werden aristocratische huizen in Rome verondersteld op de straten uit te geven. Dat was niet om hun bewoners vlug toegang te verlenen tot hun gelijken of tot hun politieke en sociale meerderen, maar om mensen binnen te laten. Senatorenhuizen werden zo ingericht dat de gedeelten die dichtbij de straat gelegen waren, onder meer het *atrium*, toegankelijk waren voor cliënten en andere bezoekers. Conceptueel waren de aristocratische huizen in het republikeinse Rome dus een voortzetting van het forum. Ze dienden hetzelfde ideaal dat regeerders en geregeerden gemakkelijk toegang tot elkaar moesten hebben.

Pleinen in Chang'an

In Rome bestonden dus stadswallen, maar die behoorden cultureel gezien niet tot het voorplan. Kan hetzelfde gezegd worden over openbare pleinen in het keizerlijke

De ideale Romeinse gemeenschap riep niet om muren, maar om open pleinen

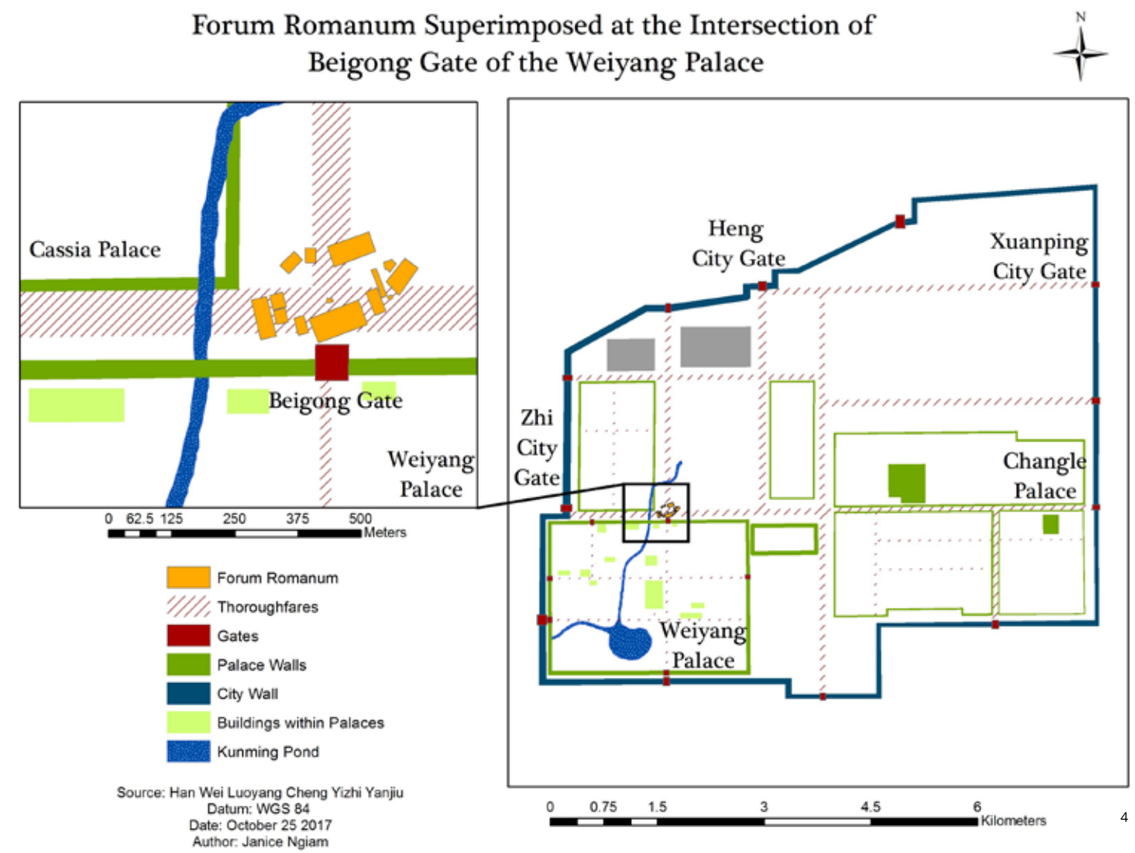

4

Chang'an? Waren er in de Chinese hoofdstad, gezien de streng beperkte toegang tot de huizen en paleizen van de heersende klasse, toch ruimtes waar interacties tussen regeerders en geregeerden plaats konden vinden?
Onderzoekers hebben terecht gewezen op de markten als een mogelijke plaats voor zulke interacties. Minder aandacht kreeg de zone juist ten noorden van de Noordelijke Poort van het Weiyang-paleis. Dat lijkt nochtans de beste kandidaat voor een vergelijking met het Romeinse forum. Het lag op de kruising van twee hoofdwegen: enerzijds de verbindingsweg die, in zuidelijke richting, liep van de Heng-poort in het noorden (dichtbij de brug over de rivier Wei) tot aan de Noordelijke Poort van het Weiyang-paleis; anderzijds de boulevard die vanuit de Zhi-stadspoort, de belangrijkste toegangsweg in het westen van de stad, in oostelijke richting uitkwam bij het Changle-paleis, waar de keizerin-moeder woonde. Vanuit het standpunt van iemand die zich bevond op het kruispunt van deze twee boulevards, lag het Weiyang-paleis, de hoofdresidentie van de keizer, in het zuiden, met ten noordwesten een ander paleis. Ten noordoosten lag de belangrijkste zone met residenties voor de edelen (de hoger genoemde *di*). Zoals de Britse historica Russell stelt, was het Romeinse forum een tot monument uitgegroeid kruispunt: alsmaar nieuwe publieke gebouwen en monumenten werden aan het plein toegevoegd, tot het geheel, naast het politieke centrum van de stad, ook een begrip werd. Hetzelfde kan niet gezegd worden van de kruising ten noorden van het Weiyang-paleis, die nooit een sterke eigen identiteit verwierf. Als het gebied al een monumentaal karakter had, kwam dit niet van zichzelf, maar van wat er rondom stond, in het bijzonder van de twee indrukwekkende wachttorens naast de noordelijke ingang van het Weiyang-paleis.
Het plan in afbeelding 4 legt de plattegrond van het Forum Romanum op het gebied ten noorden van de Noordelijke Poort van het Weiyang-paleis (beide op dezelfde schaal). De oppervlakte van beide plaatsen

komt goed overeen. Maar de twee plaatsen delen ook belangrijke functies. De kruising ten noorden van de Noordelijke Poort was een van de weinige plaatsen in de stad waar de bevolking toegang kon krijgen tot de hogere lagen van de macht. Die toegang was niet ogenblikkelijk en gebeurde ook niet via rechtstreeks contact. In feite verliep het contact via bedienden van het 'bureau voor officiële rijtuigen' (*gongju*) dat zich dichtbij de noordelijke ingang van het Weiyang-paleis bevond. Bij dat bureau kon het publiek geschreven berichten indienen – ze moesten die plaatsen in een groene zak – en men kon dan na een bepaalde tijd een antwoord verwachten van de keizer en zijn secretarissen, die veilig verborgen bleven aan de andere zijde van de paleismuren. Mensen konden klachten indienen over aangelegenheden die tot de lokale administratie behoorden of ze konden zich kandidaat stellen om aan het hof te dienen. Dat laatste deden ze door hun cv's voor te leggen of door beleidsvoorstellen te formuleren. (Dat in de overgeleverde bronnen de kandidaten, en niet de klagers, het best vertegenwoordigd zijn, komt omdat verhalen van gewone mensen die naar belangrijke functies aan het hof konden doorstoten, tot de verbeelding spraken.) Meestal was het antwoord negatief en moest de aanvrager terug naar huis keren. Wie in het document beledigende taal gebruikte, werd opgesloten in een gevangenis die op de kruising lag.
Omdat de wachttijd voor antwoorden vanuit het paleis dikwijls aanzienlijk was, moet de kruising vaak drukbezet geweest zijn met wachtende mensen van allerlei herkomst. Een bron vermeldt dat er bij een bepaald evenement meer dan 20.000 toeschouwers waren. Dat kan de reden geweest zijn waarom het hof de zone ook gebruikte om allerlei berichten, inclusief nieuwe wetten en regels, naar de bevolking te brengen. De hoofden van opstandige rebellenleiders van afgelegen, ondergeschikte politieke eenheden werden opgehangen aan de wachttorens van het Weiyang-paleis: dit zette de militaire successen van de dynastie in afgelegen gebieden in de verf en maakte ook indruk op het volk.

Besluit

Zoals Rome walmuren had maar niet beklemtoonde, had het vroeg-keizerlijke Chang'an dus een soort forum. Waar het doel van de openbare ruimte in Rome was om een terugkeer naar de monarchie onmogelijk te maken, werd in China de monarchie nooit betwist. Toch was daar altijd de bekommernis aanwezig dat de persoon die de positie van monarch bekleedde die functie niet waardig zou zijn en, veeleer dan te handelen in het voordeel van het algemeen welzijn, zou streven naar persoonlijk geluk of beïnvloedbaar zou zijn door lobbyisten aan het hof. Zulk gedrag zou kunnen leiden tot de val van de dynastie en de daarmee gepaard gaande chaos. Het systeem van petities via het 'bureau voor officiële rijtuigen' gaf het volk een bepaalde stem en liet de mensen toe – tenminste in theorie – inbreuken tegen het algemeen belang aan de kaak te stellen. Zulk contact tussen het gewone volk en de heerser werd in het politieke discours van die tijd als onmisbaar beschouwd om de altijd dreigende schadelijke tendensen van de monarchie tegen te gaan.
Caesar werd door mensen van zijn klasse vermoord in een publiek toegankelijke ruimte, op het moment dat de republiek plaats zou maken voor een keizerrijk. Wang Mang, daarentegen, werd omgebracht door een woedende menigte die de muren van zijn paleis was binnengevallen. Aan de basis van dit incident lag de falende informatiestroom tussen volk en monarch: door de langdurige propagandastrijd die Wang Mang voerde om zijn machtsgreep te verdoezelen, konden kritische petities en klachten nog maar nauwelijks binnensijpelen in de omgeving van de keizer.
De raakvlakken tussen Rome en Chang'an in de laatste twee eeuwen v.Chr. zijn duidelijk: beide hadden nood aan communicatie tussen volk en heersers, en wanneer die communicatie uit balans geraakte (een teveel in Rome, een tekort in Chang'an), dreigde er politieke chaos. Maar het evenwichtspunt verschilde in de twee hoofdsteden, zowel wat stadsinfrastructuur betreft als in het culturele discours daarover. In Chang'an speelden muren een grote rol, in Rome openbare pleinen.

Literatuur

T.C. Brennan & I.T. Hsing, 'The Eternal City and the City of Eternal Peace', in: M. Nylan & M. Loewe (red.), *China's Early Empires: A Re-appraisal* (Cambridge 2010) 186-212.

Confucius, *De gesprekken. Vertaald en toegelicht door Kristofer Schipper* (Amsterdam 2014).

D. Favro, *The Urban Image of Augustan Rome* (New York 1996).

H. Beck & G. Vankeerberghen (red.), *Rulers and Ruled in Ancient Greece, Rome, and China* (Cambridge 2021).

F.-H. Mutschler & A. Mittag (red.), *Conceiving the Empire: China and Rome Compared* (Oxford 2008).

M. Nylan & G. Vankeerberghen (red.), *Chang'an 26 BCE: An Augustan Age in China* (Seattle 2015).

R. Robinson, *Imperial Cults: Religion and Empire in Early China and Rome* (Oxford 2023).

A. Russell, *The Politics of Public Space in Republican Rome* (Cambridge 2016).

W. Scheidel, *Escape from Rome: The Failure of Empire and the Road to Prosperity* (Princeton 2019).

C. Xu, 'The Geographical Location and Political Use of the Northern Gatetower Area of the Weiyang Palace in Western Han Chang'an', *Sichuan wenwu* 4 (2012) 51-58.

De Japanse Romeinen van ***Thermae Romae***

Sean McGrath Mari Yamazaki's mangaserie *Thermae Romae* draait om een Romein die naar het moderne Japan wordt getransporteerd en daar de wonderen van de Japanse badcultuur ontdekt. Met deze serie brengt Yamazaki twee culturen met elkaar in contact die weliswaar temporeel en geografisch ver uit elkaar staan, maar in haar optiek toch verrassend veel met elkaar gemeen hebben. Deze serie toont aan dat een frisse blik onverwachte aspecten van de oudheid aan het licht kan brengen.

1

Hedendaags Japan en het antieke Rome worden niet vaak met elkaar in verband gebracht. In zoverre wij weten, hebben de Romeinen nooit voet gezet op de Japanse archipel. De Japanse geschiedenis en cultuur zijn niet (of alleen héél indirect) beïnvloed door het Romeinse Rijk. Waar de meeste Europese culturen prominente narratieven kennen over hun verhouding met de Romeinen, is dit thema voor Japan grotendeels een ongeschreven blad. Dit wil niet zeggen dat er geen interesse voor de Grieken of Romeinen bestaat, maar de aandacht voor de Grieks-Romeinse oudheid is in Japan beduidend kleiner dan in het Westen.[1] Hiermee geeft Mari Yamazaki's manga (Japanse *graphic novel*-serie) *Thermae Romae* een fascinerende inkijk in de manier waarop een moderne Japanse auteur een verband legt tussen haar cultuur en die van de Romeinen – en insinueert dat de Romeinen misschien wel meer op Japanners lijken dan je in eerste instantie zou verwachten.

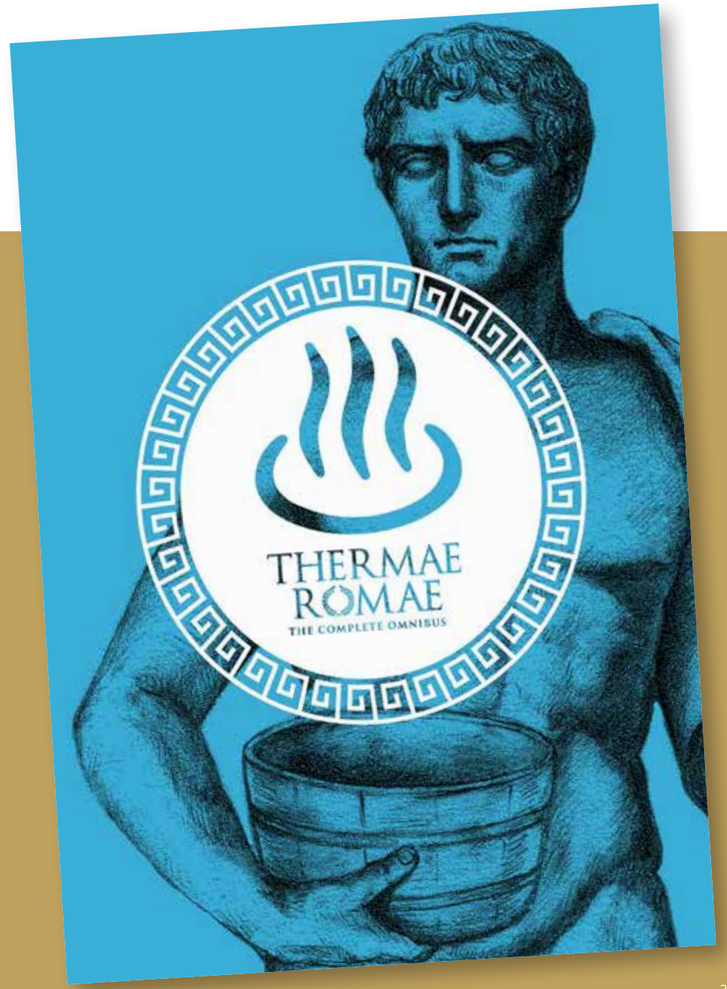

2

In de mangawereld zijn er volop titels met een historische setting of over historische figuren. Enkele succesvolle en invloedrijke voorbeelden zijn Yasuhira Hara's *Kingdom*, over de generaal Li Xin en keizer Qin Shi Huangdi die de strijdende staten van China verenigden, Makoto Yukimura's *Vinland Saga*, over de avonturen van de Viking Thorfinn en de ontdekking van Amerika, en Chie Shinohara's *Red River*, waarin een Japans tienermeisje naar het Hettietenrijk getransporteerd wordt en een liefdesrelatie begint met de Hettitische koning Mursili II. Tot nu toe zijn er echter nauwelijks manga verschenen die zich richten op de Grieks-Romeinse oudheid. De mangadatabase MyAnimeList vermeldt slechts 18 titels die zich afspelen in het antieke Griekenland of Rome, maar bij mijn weten wist alleen Yamazaki echt succes te boeken met dit onderwerp.[2]
Mari Yamazaki (geboren in 1967) is niet bepaald een typische manga-auteur. Zij verhuisde op haar zeventiende van Japan naar Florence om kunstgeschiedenis te studeren. In de loop van haar leven woonde ze in Italië, Syrië, Portugal, Japan en de Verenigde Staten. Zij deed vrijwilligerswerk op Cuba, is getrouwd met een Italiaan en fungeerde enkele keren als reisleider voor groepen Italianen die Japan bezochten.[3]
Yamazaki schreef en illustreerde vanaf 2001 verscheidene korte mangaseries. Haar eerste grote hit was de comedyserie *Thermae Romae*. Yamazaki publiceerde tussen 2008 en 2012 38 hoofdstukken van deze serie in het mangatijdschrift *Comic Beam* en later werden deze hoofdstukken uitgebracht in zes afzonderlijke bundels.[4] Yen Press verzorgde tussen 2012 en 2014 een Engelstalige uitgave, later gebundeld in een forse omnibuseditie; deze laatste is de uitgave waarvan ik gebruik heb gemaakt. *Thermae Romae* werd in 2010 bekroond met de prestigieuze Tezuka Osamu-cultuurprijs, een van de belangrijkste manga-onderscheidingen, voor de beste korte serie. Yamazaki's werk bereikte een breder publiek met twee verfilmingen (2012 en 2014) en een korte anime (Japanse animatieserie) in 2012. Recent bracht Netflix een nieuwe animeserie uit die de eerste dertien hoofdstukken van de manga beslaat (*Thermae Romae Novae*, 2022). Voor deze bijdrage richt ik mij uitsluitend op de oorspronkelijke manga, maar ik raad geïnteresseerden van harte aan om de Netflix-serie, de meest toegankelijke versie van het verhaal, eens op te zoeken.
Thermae Romae draait om Lucius Quintus Modestus, een badhuisarchitect in Rome ten tijde van keizer Hadrianus. Aan het begin van de serie krijgt hij te horen dat zijn ontwerpen te ouderwets zijn en dat hij dringend op zoek moet naar nieuwe inspiratiebronnen. Maar wanneer hij zich even onderdompelt tijdens een bad, duikt hij plotseling op in een modern Japans badhuis. Ondanks een vleugje Romeins chauvinisme (zo is hij ervan overtuigd dat de 'platgezichten' die hij in het badhuis ontmoet wel slaven moeten zijn) staat hij versteld van het vakmanschap op deze vreemde locatie en van de verscheidene moderne uitvindingen die hij daar aantreft. Zijn bezoek is slechts van korte duur: hij valt gauw in slaap en ontwaakt vervolgens weer in de Romeinse thermen. Desalniettemin levert deze tijdreis Lucius genoeg inspiratie om zijn carrière te redden: hij ontwerpt een badhuis in Japanse stijl, wat een ware hit onder de Romeinse bevolking blijkt te zijn. Gedurende de serie overkomt dit Lucius steeds opnieuw: in de 38 hoofdstukken ontdekt de Romein allerlei facetten van de Japanse badcultuur, van openluchtbaden tot wildwaterbanen, en zijn ervaringen weet hij telkens te verwerken in zijn nieuwe ontwerpen. Hiermee boekt Lucius succes na succes en sluit hij zelfs een hechte vriendschap met keizer Hadrianus – niet verrassend, gezien deze keizer zelf bekend staat om zijn innovatieve bouwprojecten. De eerste zeventien hoofdstukken van de serie staan grotendeels op zichzelf: deze richten zich meer op Lucius' afzonderlijke avonturen dan op het overkoepelende verhaal. Dit verandert aanzienlijk vanaf hoofdstuk 18: hier begint een langere verhaallijn, over Lucius' bezoek aan Izo, die doorgezet wordt tot het einde van de serie (hier zal ik later op ingaan).

De Romeinen: een Japans perspectief

De gebundelde edities van *Thermae Romae* bevatten tussen de hoofdstukken door ook commentaar van Yamazaki, waarin zij de historische context van haar verhaal schetst en reflecteert op haar creatieve proces. Een punt waar ze steeds op terugkomt is dat *Thermae Romae* fundamenteel gevormd is door haar tijd in het buitenland. Jarenlang kon zij niet van een fatsoenlijk bad genieten, hoe erg ze er ook naar hunkerde. Ze ervoer, naar eigen zeggen, een combinatie van afgunst en droefenis bij haar bezoeken aan ruïnes van publieke badhuizen in Europa en het Midden-Oosten: ooit bestond ook in het Westen een badcultuur vergelijkbaar met die waarmee zij is opgegroeid, maar die is volgens haar compleet verdwenen.[5]
En zo zag een nostalgische Yamazaki, verrassend genoeg, een reflectie van haar eigen cultuur bij de Romeinen. Deze persoonlijke betrekking verklaart waarom *Thermae Romae* zich zo sterk richt op het alledaagse leven van Romeinen én Japanners. In de populaire receptie van Rome draait het vaak om de bloederige pagina's van de Romeinse geschiedenis: oorlog, gladiatoren, politieke intrige… Yamazaki's Romeinen hebben echter compleet andere prioriteiten. Als Lucius in Japan aankomt, zijn het niet de moderne auto's of televisies die zijn aandacht trekken, maar juist de meest banale objecten: de badmutsen, de manden waar Japanse badgangers hun kleding in bewaren en de fruitmelk die een essentieel onderdeel vormt van de Japanse badervaring – exact de kleine dingen die een Japanner in het buitenland zou missen.
Voor zover ik weet, heeft Yamazaki geen studie afgerond op het gebied van de Romeinse oudheid. Desalniette-

Afbeeldingen
1 De auteur Mari Yamazaki.
2 De omnibus *Thermae Romae*.
3 Thermencomplex van Caracalla in Rome, gebouwd tussen 212 en 216 n.Chr.
3a Plattegrond van het thermencomplex.
3b Deel van reconstructie.
4 Japans publiek badhuis in Tokyo.
4a Plattegrond van het badhuis.
5 Twee bronzen *strigiles* en een zalfpotje, 1ste eeuw n.Chr. Glyptothek München.
6 Thermale baden in Baiae, 1ste eeuw v.Chr.-3de eeuw n.Chr. Parco Archeologico delle Terme di Baia.

3

min blijkt uit zowel de manga zelf als uit de vele noten waarin ze haar lezers inzicht geeft in de historische en materiële achtergrond van haar verhaal dat Yamazaki zich goed heeft ingelezen over haar onderwerp. Yamazaki's prachtige illustraties brengen het antieke Rome tot leven en bevatten volop verwijzingen naar antieke bouw-, schilder- en beeldhouwkunst; de opgravingen in Pompeji en Herculaneum lijken inspiratiebronnen te zijn geweest waarnaar ze regelmatig teruggreep.
Wat haar werk bijzonder fascinerend maakt, is haar gewoonte om het materiaal met een Japanse blik te duiden. Zo beschrijft Yamazaki in haar commentaar na hoofdstuk 3 de Romeinse huidschraper (*strigilis*), die ze erg graag eens zou willen proberen. Vervolgens contrasteert ze deze *strigilis* met de sponzen die Europeanen tegenwoordig gebruiken: 'Het is moeilijk om je voor te stellen dat hun zachte oppervlak de hardnekkigere lagen vuil echt weg kan schrapen, dus ik vermoed dat de mensen hier alleen zeep schrobben op een laag vuil die permanent aan hun huid kleeft. Het lijkt wel alsof de antieke Romeinen met hun krachtige *strigiles* een schoner volk waren dan de moderne Europeanen. Nee, echt.'[6] Als je erover nadenkt, schuilt er een behoorlijk radicaal idee achter deze manga: dat moderne Japanners in zekere zin dichter bij de Romeinen staan dan de Europeanen die het voormalige grondgebied van het Romeinse Rijk bewonen.

Japans en Romeins verenigd: Satsuki Odate

Het idee dat alleen Japanners bepaalde aspecten van de Romeinse cultuur zouden kunnen begrijpen en waarderen, wordt in de manga zelf uitgediept. De interessantste discussie hiervan vinden we in de latere delen van de manga (die helaas niet zijn opgenomen in de Netflix-anime). Waar de eerste helft van *Thermae Romae* zich grotendeels richt op kortstondige bezoekjes aan de moderne wereld, vormen de laatste twintig hoofdstukken één overkoepelend verhaal.
Lucius verblijft meerdere dagen in Ito, een stad die bekend staat om zijn openluchtbaden, en hij wordt er zelfs aan het werk gesteld in een badhuis. In Ito ontwikkelt Lucius voor het eerst hechte relaties met de lokale bevolking, in het bijzonder met één buitengewone Japanse dame: de achtentwintigjarige Satsuki Odate.

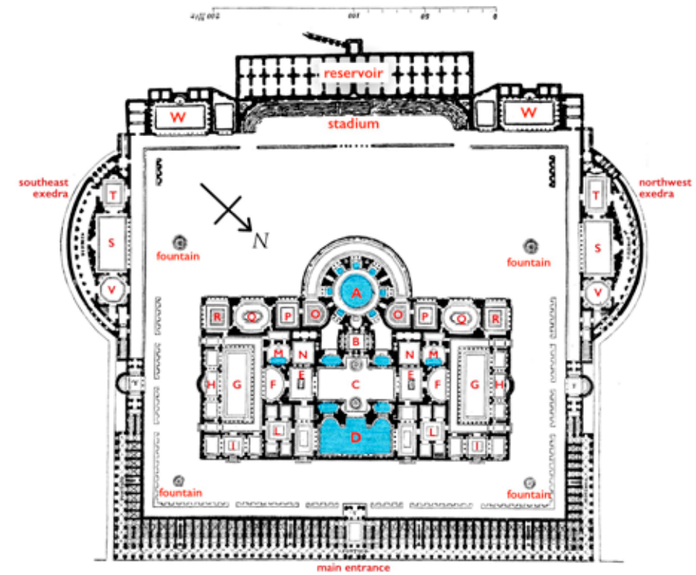

A. caldarium (hot baths)
B. tepidarium (warm baths)
C. Great Hall / frigidarium (cold baths)
D. natatio (swimming pool)
E. halls
F. exedra (semi-circular rooms)
G and H. palestra (open exercise spaces) and adjoining rooms
I. entrance
L. apodyterium (changing room)
M. steam bath with plunge pool
N. bath services/massage room
O, P, Q, and R. steam rooms
S. gymnasia
T. lecture hall/study room
V. nymphaea (fountains or grottos)
W. library
X. fountains

3a

3b

In haar jeugd had Satsuki een ware obsessie met het Romeinse Rijk ontwikkeld. Op een dag las ze een boek over Julius Caesar en op slag werd ze verliefd op de Romeinse alleenheerser. Dus verslond zij alle boeken over de Romeinen in de lokale bibliotheek, vulde ze haar slaapkamer met Rome-gerelateerde spullen en richtte ze op school zelfs een heuse Rome-club op. Vervolgens studeerde ze archeologie aan de Universiteit van Tokyo en nam ze deel aan een archeologische opgraving onder leiding van de Universiteit van Oxford. Maar de excentrieke Satsuki was hierdoor altijd een buitenbeentje: in haar geboorteplaats deelde niemand haar passie en aan het einde van haar studie overtrof ze zelfs haar professoren.
En dan verschijnt er op een dag een vreemde man die alleen Latijn spreekt en beweert dat hij uit het antieke Rome komt. Satsuki kan haar geluk niet op: hoewel ze zijn verhaal lange tijd niet gelooft, vindt ze het geweldig om Latijn met hem te spreken en hem uit te horen over het Romeinse Rijk. Voor Lucius is dit de eerste keer dat hij kan communiceren met een van de 'platgezichten'; dit is voor hem een unieke gelegenheid om inzichten over deze bewonderenswaardige cultuur te vergaren. Tegelijkertijd brengt *Thermae Romae* een ander aspect van Satsuki aan het licht: haar vroeg gestorven moeder was in Ito werkzaam als een geisha, een traditionele Japanse muzikant en danseres, en zij heeft haar doch-

4

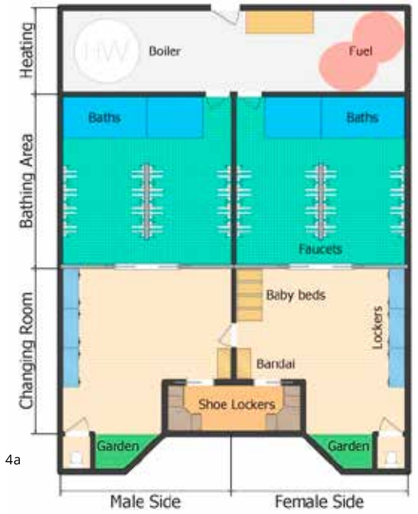

4a

ter onderwezen in de klassieke Japanse danskunst. Satsuki bleek hier een talent voor te hebben en dus verzorgt zij nog geregeld traditionele dansvoorstellingen in haar thuisstad, uitgedost als geisha. Satsuki is waarschijnlijk de meest gelaagde figuur in de serie: het enige moderne personage met diepe kennis over de Romeinen is, paradoxaal genoeg, in de serie ook het aspect dat het sterkst verbonden wordt met traditionele Japanse cultuur.

Gedurende Lucius' verblijf in Ito ontwikkelt hij een hechte, en uiteindelijk ook romantische, relatie met Satsuki. Maar zodra zij hun eerste kus hebben uitgewisseld, vervaagt Lucius en keert hij terug naar zijn eigen tijd. Satsuki zet vervolgens alles op alles om Lucius terug te vinden: ze overtuigt collega's uit Oxford om een archeologische expeditie te organiseren in Baiae, de beroemde Romeinse badplaats bij de Golf van Napels waar Lucius werkzaam was voordat hij naar Ito werd getransporteerd. Yamazaki's illustraties van Baiae zijn mogelijk haar meest indrukwekkende weergave van de antieke wereld in de serie – hoofdstuk 36 bracht mij onmiddellijk terug naar mijn bezoek aan de site tijdens mijn studie in Groningen.

Satsuki en haar Britse collega's beginnen met hun opgravingen bij een Romeins badhuis in Baiae, waar ze allerlei vreemde objecten ontdekken. Satsuki slaat steil achterover van verbazing: al deze vondsten zijn spullen die je in een typisch Japans badhuis zou aantreffen. Hiermee is de cirkel rond: aan het begin van de serie maakte Lucius replica's van de objecten die hij bewonderde in Japanse badhuizen en nu vormen precies deze objecten herkenningstekens voor Satsuki.

Ironisch genoeg worden Satsuki's inzichten compleet belachelijk gemaakt door de niet-Japanse archeologen. Wat Satsuki herkent als gereedschap om de dopjes van melkflessen te verwijderen, duiden de Oxford-archeologen als medische instrumenten. De typische glazen *ramune*-flessen (een Japanse frisdrank) hebben volgens hen medicijnen bevat. En als Satsuki oppert dat een van de vondsten een muts is om shampoo uit je ogen te houden, wordt ze vierkant uitgelachen door haar collega's – volgens hen zou niemand ooit zo'n zinloos object bedenken. Deze scène toont hoe weerloos Satsuki op dit moment is: ze wordt uitgebeeld als de enige Japanner onder Europeanen, en ze lijkt ook de jongste en enige vrouwelijke academicus te zijn te midden van een groep gevestigde professoren.

Satsuki ziet geen mogelijkheid om haar collega's tegen te spreken. Bovendien zou dat volgens haar een hopeloze oefening zijn: zij kennen geen badcultuur en zouden deze vondsten daarom niet naar waarde kunnen schatten.

Hierin schuilt de kern van Yamazaki's boodschap: de Romeinen konden dat (in haar verbeelding) dus wél. Lucius raakte meteen gefascineerd door de Japanse badcultuur en wilde net die aspecten van de moderne wereld kopiëren. En later weet alleen de Japanse archeoloog, die ook nog eens in nauw contact staat met de traditionele, niet-westerse aspecten van haar cultuur, deze bijzondere vondsten te duiden. Hiermee maakt Yamazaki een radicaal punt over de omgang met het verleden én de relevantie van haar eigen werk: voor haar biedt iedere cultuur een waardevol en uniek perspectief op het verleden, zelfs als het gaat om culturen die historisch gezien niet veel met elkaar te maken hebben. En eigenlijk biedt *Thermae Romae* zelf het beste bewijs voor deze stelling: dit is immers het werk van een autodidactische classica uit het Verre Oosten en juist die achtergrond stelt Yamazaki in staat om met een frisse blik te reflecteren op de Romeinse wereld.

Literatuur

Sari Kawana, 'Cool Rome and Warm Japan: *Thermae Romae* and the Promotion of Japanese Everyday Culture', in: Almut-Barbara Renger & Xin Fan (red.), *Receptions of Greek and Roman Antiquity in East Asia* (Leiden 2018).

Ayelet Peer, '*Thermae Romae* Manga: Plunging Into the Gulf Between Ancient Rome and Modern Japan', *New Voices in Classical Reception Studies* 12 (2018) 57-67.

Ichiro Taida, 'History and Reception of Greek and Latin Studies in Japan', in: Almut-Barbara Renger & Xin Fan (red.), *Receptions of Greek and Roman Antiquity in East Asia* (Leiden 2018).

Mari Yamazaki, *Thermae Romae. The Complete Omnibus.* Vertaald door Stephen Paul (New York 2022).

5

Noten

1 Zie Taida (2018) voor een overzicht van de geschiedenis van het Grieks en Latijn in Japan.

2 https://myanimelist.net/stacks/1401, geraadpleegd op 31 juli 2023. Deze titels zijn veelal niet of alleen via fan-vertalingen beschikbaar voor een westers publiek.

3 Deze biografische details zijn afkomstig uit Yamazaki's auteursnoten in de *Thermae Romae*-bundels.

4 Dit is de gangbare praktijk in de manga-industrie: een serie wordt eerst gepubliceerd in een tijdschrift die meerdere mangaseries bevat, waarbij er normaliter in ieder nummer van het tijdschrift een nieuw hoofdstuk van elke serie verschijnt. De gebruikelijke lengte van een mangahoofdstuk varieert van achttien tot tientallen pagina's; dit wordt vooral bepaald door hoe vaak het tijdschrift verschijnt (bijvoorbeeld wekelijks, maandelijks of tweemaandelijks). Deze afzonderlijke hoofdstukken worden later gecombineerd in afzonderlijke bundels (*tankobon*) van circa 180 pagina's.

5 Yamazaki (2022) 1128.

6 Yamazaki (2022) 110-111. De vertaling uit het Engels is van eigen hand.

7 Yamazaki (2022) 372-373 en 486-487.

8 Yamazaki (2022) 751.

Verloren erfgoed

In twee commentaren reflecteert Yamazaki over de staat van de Japanse badcultuur. Ze merkt op dat vandaag vele oude Japanse badhuizen kopje onder gaan. Een paar decennia geleden was het nog gangbaar dat Japanse appartementen geen eigen bad hadden en hun inwoners (net als de antieke Romeinen) gebruikmaakten van een badhuis. Maar nu vrijwel iedere woning een eigen bad heeft, staat de toekomst van veel badhuizen onder druk.[7] Yamazaki stelt zich een vergelijkbare situatie voor in Rome: in hoofdstuk 10 moet Lucius een manier vinden om oudere Romeinse badhuizen nieuw leven in te blazen.

Thermae Romae is een liefdesbrief aan de Romeinse cultuur. 'Hoe meer ik ze bestudeer,' schrijft Yamazaki, 'des te meer moet ik bekennen dat er simpelweg geen manier is waarop ik al het wonderbaarlijke van de oude Romeinen volledig kan betuigen in alleen deze manga.'[8] Tegelijkertijd wekken haar opmerkingen de indruk dat de Romeinen symbool staan voor Yamazaki's angsten over het verlies van haar eigen culturele erfgoed. Mari Yamazaki zwierf de afgelopen decennia de halve wereld over, maar de enige cultuur waarin ze iets aantrof dat haar herinnerde aan de baden van thuis was al eeuwenlang verdwenen. Met eigen ogen zag ze hoe er, ondanks al hun spectaculaire prestaties en inspanningen, niets meer over is van de Romeinse badcultuur. Hiermee ondervraagt de serie of dit ook dreigt te gebeuren in Japan – en of daarmee misschien wel een uniek perspectief op de Romeinen verloren gaat.

Na *Thermae Romae*

Ook na de voltooiing van haar meest succesvolle werk liet de oudheid Yamazaki niet los. Tussen 2013 en 2018 publiceerde zij samen met Miki Tori de elfdelige manga *Plinivs*, over het leven van Plinius de Oudere. Indrukwekkend is, naast de wederom levendige weergave van de Romeinse wereld, de omvattendheid waarmee deze serie put uit Plinius' *Naturalis historia*. Vervolgens wijdde Yamazaki zich aan een soort Griekse tegenhanger van *Thermae Romae*: in *Olympia Kyklos* (2018-2022, zeven bundels) volgen we een laffe Griekse vaasschilder die geregeld naar het moderne Japan wordt getransporteerd en zich als gevolg van zijn ervaringen ontpopt tot een ware atleet. Beide series zijn helaas nog niet in het Engels uitgegeven, maar er zijn wel Franse vertalingen beschikbaar. Van *Olympia Kyklos* bestaat er ook een korte anime die (met ondertiteling) toegankelijk is via de anime-streamingdienst Crunchyroll.

6

1

Vertaalde ballingschap:

uitdagingen en strategieën bij het vertalen van Ovidius' Tristia *naar het Mandarijn*

Jinyu Liu Ovidius' ballingschapspoëzie is doortrokken van subtiele formuleringen en uitgekiende woordkeuzes, die een eenzijdige lezing van deze poëzie vaak uitsluiten. In mijn eigen vertaling van Ovidius' *Tristia* ('Treurgedichten') naar het Mandarijn heb ik vooral aandacht geschonken aan drie hoofdthema's: emoties, machtsverhoudingen en de relatie tussen de balling en zijn omgeving.

De kennismaking van het Chinese leespubliek met de Latijnse literatuur begon met de komst van jezuïetenmissionarissen naar China in de 17de eeuw. Toch werden pas aan het begin van de 20ste eeuw serieuze pogingen ondernomen om Latijnse literatuur te vertalen. In 1929 werd Ovidius' *Ars amatoria* het eerste volledige werk uit de Romeinse literatuur dat naar het Chinees werd vertaald, zij het niet rechtstreeks uit het Latijn maar op basis van een Franse vertaling. In 1930 volgde een vertaling van boek 1 van Vergilius' *Aeneis*, dit keer vanuit het Engels – een volledige prozavertaling van het hele epos verscheen pas in 1984. In de afgelopen twintig jaar is er een golf van vertaalinspanningen geweest.

Desondanks is de Chinese betrokkenheid op de Latijnse literatuur een relatief recent fenomeen en blijft Latijnse literatuur in China voorlopig een onderontwikkeld gebied. Er bestaan nog grote leemtes: vele werken, zoals Vergilius' *Georgica* en het oeuvre van Tibullus, Lucanus, Martialis, Juvenalis en Plinius de Jongere, zijn nog steeds niet vertaald.

Vertalen van het Latijn naar het Chinees is om vele redenen moeilijk. Op grammaticaal niveau zijn het werkwoordelijk aspect, participia, betrekkelijke bijzinnen, gerundium en gerundivum, vergelijkende zinnen en de conjunctivus niet eenvoudig weer te geven in vertaling. Voltooide deelwoorden, bijvoorbeeld, moeten in het Chinees vaak worden uitgebreid tot lange omschrijvingen. Op stilistisch niveau is het bijna onmogelijk om Latijnse stijlmiddelen als chiasme, *versus aureus*, hyperbaton en enjambement te reproduceren. Qua dichtvorm zijn de klassieke Chinese metrische gedichten eerder gebaseerd op toonschema's en rijmpatronen dan op de lengte van lettergrepen, zoals in Griekse en Romeinse poëzie het geval is. Op inhoudelijk vlak zijn abstracte concepten, sociale relaties enzovoort vaak diep geworteld in specifieke culturen: ook dit vormt regelmatig een uitdaging voor vertalers. Om al deze redenen is in het verleden het vertalen van Latijnse poëzie naar Chinees proza de norm geweest. De laatste jaren is het gebruik van vrije verzen echter aan een opmars bezig.

Deze bijdrage richt zich op enkele specifieke uitdagingen waarvoor ik mij gesteld zag bij het vertalen van Ovidius' *Tristia*, de eerste van twee dichtbundels die hij schreef tijdens zijn ballingschap in Tomis (8-18 n.Chr.).

(Ingebedde) emoties

De belangrijkste taak van een verantwoordelijke vertaler is het vatten en overbrengen van de specifieke toon van Ovidius' ballingschapspoëzie. Dit vormt een voortdurende uitdaging, omdat de toon van deze poëzie vaak ambigu is (misschien met opzet, een kwestie waar ik later op terugkom). Bovendien zijn toon en emoties vaak ingebed in hele verzen, in plaats van simpelweg gedragen te worden door woorden die openlijk verwijzen naar emoties, zoals *miser* ('ellendig'), *infelix* ('ongelukkig'), *luctus* ('rouw') en *lacrimae* ('tranen'). Nemen we als voorbeeld *denique lugubres vultus numquamque videndos* ('tenslotte, de droeve gezichten die

2

ik nooit meer terug mag zien', *Tristia* 1,8,23). Hier wordt *denique* gevolgd door drie spondeeën, om de diepe droefheid van het afscheid bij Ovidius' vertrek uit Rome te onderstrepen. Aangezien de lettergrepen in het Mandarijn niet gebaseerd zijn op lengte, is het niet mogelijk het ritmische effect na te bootsen in de vertaling. Om dit formele aspect toch enigszins te bewaren, heb ik twee compenserende keuzes gemaakt, namelijk het gebruik van lange zinnen en een opeenvolging van hoge, vlakke tonen (de zogenaamde 'eerste toon' in het Mandarijnse toonschema), om daarmee een verlengend effect te bereiken. Mijn vertaling luidt daarom: *zuihou, yong buzaixiāngjian de beīshāng mianrong* (最後，永不再相見的悲傷面容, 'finally, the never-to-be-seen grievous countenances').

Talrijke voorbeelden laten zien dat de middelen waarmee Ovidius emoties weergeeft, niet allemaal bewaard kunnen blijven in vertaling. Het verlies van de zorgvuldig opgebouwde structuur van het Latijn betekent gelukkig niet dat toon en sentiment volledig verdwijnen. Toch is een vertaling vaak minder goed in staat om de emotionele densiteit en de sterke visuele kracht van de poëzie over te brengen. Dit valt te betreuren, omdat de vakkundige opbouw van de structuur juist één van de belangrijkste middelen is waarmee Ovidius voorwendt dat zijn dichterskunst wegkwijnt ten gevolge van zijn persoonlijk ongeluk.

Afgezien van de formele aspecten, spelen ook woordspelingen een belangrijke rol in de vormgeving van Ovidius' ballingschapservaring. Vier woordspelingen in het bijzonder springen eruit: *pes*, dat zowel 'voet' als 'versvoet' betekent; *sinister*, dat naar zowel 'links' als 'kwaadaardig' verwijst; *salus*, dat zowel 'groet' als 'welzijn' betekent; en *carus/Carus*, dat als adjectief ('dierbaar') én als eigennaam gebruikt wordt. In de context van Ovidius' ballingschapspoëzie zijn dit geen banale woordspelletjes, maar uitdrukkingen van diepe emoties.

In *Tristia* 1,1 stuurt Ovidius zijn boek (*liber*), dat wil zeggen de dichtbundel *Tristia*, naar Rome – hijzelf blijft achter in Tomis. Daarbij richt hij zich tot zijn boek: *vade, liber, verbisque meis loca grata saluta: / contingam certe quo licet illa pede* ('Ga, boek, en groet met mijn woorden de dierbare plaatsen: / ik zal hen tenminste bereiken met de voet waarmee dat is toegestaan', *Tristia* 1,1,15-16). In vers 16 verwijst *pede* naar het metrum van zijn gedicht, dat metaforisch de plaats inneemt van Ovidius' eigen voeten om Rome te bereiken, waar Ovidius zelf geen voet meer mag zetten. Uit deze verzen spreekt indringende droefheid, maar ook veerkracht. Maar hoe geef je dit weer in het Chinees, waar deze woordspeling met 'voet' niet werkt? Yongyi Li (2019) heeft ervoor gekozen de woordspeling te expliciteren: 我也會去的，乘著格律和詩 ('I will go as well, riding on the meter and the poems'). Het voordeel van deze benadering is dat het dichterlijke metrum voorop staat als het middel waarmee de ik-figuur Rome zal bereiken. Toch gaat dit ten koste van het sterke contrast tussen wat mag en wat niet mag. Met dit contrast brengt Ovidius juist zijn hartverscheurende verlies van vrij verkeer en toegang tot Rome over. Ik stel daarom voor om *pede* te vertalen als 足*zu* (dat wil zeggen, de lichamelijke voet) tussen aanhalingstekens, om daarmee het bijzondere gebruik in deze passage aan te geven:

至少我能用所允之'足'踏上那些地方

'At least I will be able to reach those places with the permitted "foot".'

In de context van dit gedicht (*Tristia* 1,1), waarin Ovidius overduidelijk achterblijft in zijn ballingsoord, zal de lezer *zu* begrijpen als een metaforische verwijzing naar zijn boek, eerder dan naar het poëtische metrum.

Hoewel ernstige schendingen van de brontekst beslist te vermijden zijn, is het moeilijk om altijd alert te zijn op vertalingen die de betekenis van de brontekst in meerdere of mindere mate reduceren, verfraaien of zelfs herschrijven. De emoties in Ovidius' ballingschapspoëzie zijn immers multidimensionaal en soms misleidend. De exacte stemming of toon is niet altijd gemakkelijk te onderkennen. Vooral het onderscheid tussen ironie en *surface credibility* is moeilijk te maken.[1] Deze moeilijkheid komt vooral naar boven bij het vertalen van machtsverhoudingen in de ballingschapspoëzie, waarover ik het nu zal hebben.

De emoties in Ovidius' ballingschapspoëzie zijn multidimensionaal en soms misleidend

Afbeeldingen

1 Gravure met Ovidius die wordt verbannen door keizer Augustus, Jan van Vianen, naar Jan Goeree, 1697. Rijksmuseum, Amsterdam.
2 Marmeren kopie uit Arles van het ereschild (*clipeus virtutis*) dat Augustus kreeg bij zijn achtste consulschap: 'De senaat en het volk van Rome schenken dit ereschild aan Augustus, zoon van de vergoddelijkte Caesar voor zijn achtste consulschap wegens betoonde deugdzaamheid, barmhartigheid, rechtvaardigheid en plichtsbesef jegens zijn volk en vaderland', 26 v.Chr. Musée Depatemental Arles antique, Arles.
3 Ovidius tussen de Scythen, Eugène Delacroix, 1862. Metropolitan Museum of Art, New York.
4 Fresco met Ovidius, Luca Signorelli, 1499-1502. Capella di San Brizio, Orvieto.

Machtsrelaties

Ballingschap veronderstelt een asymmetrische relatie tussen ballingen en degenen die de macht hebben anderen tot ballingschap te veroordelen. Ballingschapspoëzie kan echter een middel zijn om veerkracht en verzet te tonen, en zelfs een uiting van protest tegen machthebbers. Zo wordt ook Ovidius' ballingschapspoëzie vaak gelezen als een middel om de politieke macht van Augustus uit te dagen. De vraag of zijn ballingschapspoëzie inderdaad deze functie heeft, en hoe dan precies, hangt samen met de manier waarop het beeld van Augustus en de relatie tussen Augustus en de dichter worden weergegeven.

Nu is het beeld van Augustus moeilijk vast te pinnen. Er is in de tekst veel ruimte voor interpretatie, waardoor een vertaler verschillende mogelijkheden heeft om het beeld van Augustus weer te geven. Hij zou een meedogenloze onderdrukker kunnen zijn die de vrijheid van meningsuiting aan banden legt en een manipulerend monster. Maar hij kan ook worden opgevat als een strenge en vastberaden heerser. Ovidius schrijft immers vaak dat hij de straf verdient – tenzij hij in deze passages sarcastisch en onoprecht is, wat ons weer terugvoert naar de kwestie van de toon.

Ook bestaat het gevaar dat Ovidius' ironische herdefiniëring van termen die te maken hebben met keizerlijke deugden, niet goed doorkomt in de vertaling en door de lezer niet wordt opgepikt. *Pietas* ('plichtsbewustzijn') is hier een bijzonder goed voorbeeld van. Neem bijvoorbeeld deze regels: *te iubet e patria discedere Caesaris ira, / me pietas: pietas haec mihi Caesar erit* ('jou beveelt 's keizers woede te vertrekken uit het vaderland, mij de *pietas*: deze *pietas* zal mijn keizer zijn', *Tristia* 1,3,85-86). In het gedicht zijn dit woorden van Ovidius' vrouw, die met hem mee wil gaan in ballingschap. De woede van Augustus staat tegenover haar *pietas*. *Pietas*, een woord met een sterk vergiliaanse ondertoon, is niet alleen de kenmerkende eigenschap van Aeneas, maar was ook één van de vier attributen op een schild dat door de senaat aan Augustus werd geschonken. In *Tristia* 1,3,85-86 wordt de deugd *pietas* echter overgedragen op Ovidius' vrouw. De dichter wil hier zijn echtgenote voorstellen als een toonbeeld van loyaliteit en echtelijke liefde, maar er is tegelijk meer aan de hand. Het lijkt erop dat de dichter op een subtiele manier probeert om *pietas* en Augustus van elkaar te scheiden. In vers 85 verwijst 'keizer' specifiek naar Augustus, terwijl hetzelfde woord in vers 86 meer algemeen verwijst naar een leider, heerser of leidend principe. Er lijkt bijna sprake te zijn van een ontkenning van Augustus als keizer. Deze impliciete subtekst is echter moeilijk weer te geven in vertaling.

Het Romeinse begrip *pietas* is, samen met verwante woorden als *pius*, altijd een uitdaging om weer te geven in moderne talen. Het Mandarijn vormt hierop geen uitzondering. Opeenvolgende vertalers van Vergilius

3

hebben geworsteld met de weergave van dit woordveld. In de bekendste Chinese vertaling van de *Aeneis* (voor het eerst gepubliceerd in 1984), heeft de vertaler Zhouhan Yang de neiging om *pius* te vertalen als 'begiftigd met een sterk plichtsbesef', 'trouw aan zijn plicht' en 'toegewijd', waarbij hij terecht de nadruk legt op plichtsgetrouwheid.[2] Voor de *pietas* van Ovidius' vrouw in *Tristia* 1,3,86 heeft Yongyi Li gekozen voor de vertaling 牵挂 *qiangua* ('zorg, tedere bezorgdheid'). Toch kan je je afvragen of de plichtsgetrouwheid niet sterker naar voor zou moeten komen in de vertaling. Ovidius' vrouw wordt immers regelmatig verbonden met haar *officium (pium)*. In *Tristia* 5,14, gericht aan Ovidius' vrouw, zien we bijvoorbeeld een sterke link tussen *pietas*, *officium* ('plicht'), *virtus* ('deugd'), *amor* ('liefde') en *fides* ('trouw'). Maar wat houdt dit *officium* dan precies in? Vanuit Ovidius' standpunt is het *officium* van zijn vrouw verbonden met haar *utilitas* ('nut') voor hem: zij kan immers Livia, Augustus' vrouw, benaderen en op die manier de situatie van haar verbannen echtgenoot beïnvloeden. Ook hier is dus op de achtergrond het spookbeeld van Augustus aanwezig.

Hoe positioneert Ovidius zich dan wanneer hij zich rechtstreeks tot Augustus richt? Als vertaler vind ik dit een moeilijke vraag, vooral omdat ik vaak twijfel over Ovidius' ware bedoeling en of ik de impliciete boodschappen wel goed heb weergegeven. Voor *Tristia* 2,127-128, bijvoorbeeld, heb ik getwijfeld tussen een sarcastische, een oprecht dankbare en een veroordelende toon. De brontekst is hier dubbelzinnig genoeg om verschillende interpretaties toe te laten, dus als vertaler kan je kiezen tussen verschillende registers. In vers 128, *o princeps parce viribus use tuis!* ('o keizer, die uw kracht spaarzaam gebruikt heeft!'), kan de vertaling klinken als 'U heeft uw macht op een beheerste manier gebruikt. Dank u!' of 'Hoe zuinigjes heeft u uw macht gebruikt!', in de zin van 'Waarom gebruikt u uw macht eigenlijk tegen mij? Kan u nog kleingeestiger zijn?', enzovoort. Als je als vertaler bewust een sarcastische of veroordelende toon in zulke dubbelzinnige verzen legt, krijg je op de duur een sarcastische of opstandige Ovidius.

Bij het vertalen van klassieke literatuur is een onderbelicht onderwerp de vertaling van anspreekvormen in de tweede persoon. In het Engels stelt zich geen probleem, omdat het voornaamwoord *you* universeel

4

is, voor zowel enkelvoud en meervoud als formele en informele registers. In klassiek en modern Chinees is er echter, net als in het Japans en meer nog dan in het Nederlands, Frans of Duits, een uitgebreide woordenschat om 'je' of 'u' te zeggen. Daarin bestaan verschillende gradaties van formaliteit, die niet alleen afhankelijk zijn van status, leeftijd, geslacht, mate van intimiteit tussen spreker en geadresseerde, maar ook van het sentiment van de interactie. Daarnaast is er een breed scala aan eretitels voor keizers.

Als Ovidius Chinees zou spreken met Augustus, zou zijn status vereisen dat hij een respectvolle tweede persoonsvorm zou gebruiken, zoals *nin* 您. Als ik *nin* gebruik om *tu* ('jij') en de verschillende naamvallen daarvan (voor Augustus) weer te geven, dan lijkt Ovidius de sociolinguïstische norm te volgen die bekend is bij het Chinese publiek, vooral bij degenen die gevoelig zijn voor het onderscheid tussen de respectvolle en informele aanspreekvorm. Als ik een minder formele tweede persoonsvorm als *ni* 你 gebruik om *tu* te vertalen, dan zou dit bij Ovidius een bepaalde gevoelsinstelling veronderstellen, mogelijk een veroordelende houding ten opzichte van Augustus. De vertaling van persoonlijke voornaamwoorden is dus nauw verbonden met de vertaling van machtsstructuren en hiërarchie.

Landschap

Ovidius' beschrijving van zijn ballingsoord is rijk aan (geconstrueerde) betekenis. Wanneer de laatste sneeuw van het vorige jaar nog niet gesmolten is, zo schrijft Ovidius, valt er nieuwe sneeuw en zo volgt de ene winter op de andere (*Tristia* 3,10,13-16; *Epistulae ex Ponto* 1,2,24). Dat deze poëtische beschrijving niet overeenkomt met de realiteit, is al door velen opgemerkt. Bij mijn eigen bezoek aan Tomis, het hedendaagse Constanța in Roemenië, heb ik deze discrepantie aan den lijve ondervonden. Het was er heet in de zomer – geen spoor van de eeuwige winter of smeltende sneeuw die Ovidius herhaaldelijk beschrijft. Het strand was aangenaam en schilderachtig, het land was vruchtbaar, lokale producten waren overvloedig en heerlijk.

Mijn ervaring deed me echter niet twijfelen aan het waarheidsgehalte van Ovidius' ballingschap. Integendeel, mijn bezoek aan het Zwarte Zeegebied versterkte mijn begrip van ballingschapspoëzie als veruitwendiging van de psychologische toestand van de balling.[3]

In vergelijking met ballingschapsliteratuur uit de Chinese literaire traditie lijkt Ovidius opzettelijk elke poging uit de weg te gaan om het landschap in zijn poëzie te 'temmen'. Anders dan bij Ovidius is in klassiek-Chinese ballingschapsliteratuur de herhaalde nadruk op frigiditeit, onvruchtbaarheid en de gevaren van het ballingsoord niet of nauwelijks aanwezig. In plaats daarvan vindt men, in de lange traditie van ballingschapspoëzie in China, thema's als de noodzaak om innerlijke deugd na te streven ongeacht de situatie, blijvende trouw aan de keizer ondanks de verbanning of het ontspannen leven in ballingschap. In de klassiek-Chinese traditie van ballingschapspoëzie rechtvaardigt de dichter zichzelf door zijn standvastigheid, die bewijs levert van het onrecht dat hem werd aangedaan. Ovidius put in zijn ballingschap troost uit het schrijven van poëzie en het vooruitzicht op onsterfelijkheid via zijn dichtwerken. Chinese literatoren ontwikkelden andere manieren om hun literaire identiteit en hun verhouding tot de machthebbers te construeren: niet door hun ellende te onderstrepen, maar wel door hun herinnering aan het verleden en hun reacties op landschap, tijd en seizoenen, en de sociale omgeving van hun ballingsoord. Vooral het tonen van het vermogen om schoonheid, kleuren, geuren, seizoenen of aangename klanken te ontdekken en te waarderen, drong door in de klassieke Chinese ballingschapspoëzie. Chinese auteurs hadden ook de neiging om het landschap van hun ballingsoord te 'temmen' of te 'beschaven', om 'de superioriteit van hun meer beschaafde smaak' te bevestigen of om het landschap beter te laten aansluiten bij hun persoonlijke visie op de natuurlijke wereld.[4] In Ovidius' ballingschapspoëzie verschijnen kleuren, geuren, tjilpende vogels en aangename seizoenen echter alleen in nostalgische herinneringen aan Rome.

Ovidius verwijst naar zijn ballingsoord als *sinistra* ('kwaadaardig', maar ook 'links' van de Zwarte Zee). De woordspeling benadrukt het verband tussen de geografische locatie en ongeluk: *quem tenet Euxini mendax cognomine litus / et Scythici vere terra sinistra freti* (*Tristia* 5,10,13-14). Green vertaalt hier: 'now I'm stuck by the ill-named "Euxine" (kind to strangers it's not) / and the Scythian coastal bend sinister (yet indeed).' Omdat de dubbele betekenis van *sinistra* niet onmiddellijk duidelijk is in het Chinees, heb ik Green gevolgd door haakjes te gebruiken:

> 拘禁我的是好客海（這騙人的名字）的海岸,
> 和斯基泰海左岸（當真不祥）的土地

> 'What imprisons me are the shore of the Hospitable Sea (a deceptive name),
> and the land of the left (truly unlucky) bank of the Scythian sea.'

Tot slot

Het werk van een vertaler is er voor een belangrijk deel op gericht de culturele bijzonderheden in de Latijnse brontekst zoveel mogelijk te behouden, en tegelijkertijd te voorkomen dat de vertaling ontoegankelijk is of gemakkelijk verkeerd begrepen wordt door de Chinese lezers. Hoewel veel van de technische en formele aspecten van Ovidius' verzen onvermijdelijk verloren gaan in het vertaalproces, blijft de essentie van zijn ballingschapspoëzie bewaard als er voldoende aandacht gaat naar het weergeven van emoties, machtsverhoudingen en landschap. Hopelijk helpt de vertaalde tekst de Chinese lezers de emotionele intensiteit van de ballingschapspoëzie te ervaren, evenals de complexiteit en subtiliteit van de manier waarop Ovidius zich tegenover Augustus positioneert.

Dit artikel is een ingekorte en aangepaste versie van hoofdstuk 16 'The Voice of the Exiled Poet: A Translator's Perspective', in: T. Sienkewicz & J. Liu (red.), Ovid in China: Reception, Translation and Comparison *(Leiden 2022) 297-319. De Engelse tekst werd naar het Nederlands vertaald door Dries De Crom.*

Hoe positioneert Ovidius zich wanneer hij zich rechtstreeks tot Augustus richt?

Literatuur

Jo-Marie Claassen, 'The Vocabulary of Exile in Ovid's *Tristia and Epistolae ex Ponto*', *Glotta* 75 (1999) 134-171.

Peter Green, *The Poems of Exile: Tristia and the Black Sea Letters* (Berkeley 2005).

Yongyi Li, *Aigeji Hehaishujian Yibisi* 哀歌集 • 黑海書簡 • 伊比斯 *[= Tristia, Ex Ponto, et Ibis]* (Beijing 2019).

Jinyu Liu, 'Virgil in Chinese', in: Susanna Braund & Zara Martirosova Torlone (red.), *Virgil and His Translators* (Oxford 2018) 224-236.

Madeline Spring, 'T'ang Landscapes of Exile', *Journal of the American Oriental Society* 117 (1997) 312-323.

Gareth Williams, 'Ovid's Exile Poetry: *Tristia, Epistulae ex Ponto and Ibis*', in: Philip Hardie (red.), *The Cambridge Companion to Ovid* (Cambridge 2002) 337-381.

Noten

1 Claassen (1999) 163.
2 Liu (2018) 233-234.
3 Williams (2002) 344.
4 Spring (1997) 320.

Boeken

1

2

3

1 Alle wegen leiden naar Babel. De voorgeschiedenis van de Zijderoute

Auteur: Daan Nijssen

Uitgever: Uitgeverij Omniboek, 2023

Uitvoering: paperback, 334 pag.

Prijs: € 29,50

De zijderoutes, die eeuwenlang het Middellandse Zeegebied over land en over zee verbonden met de stroombekkens van de Yangtze en de Gele Rivier, kunnen vandaag de dag op heel wat belangstelling rekenen. Getuige daarvan zijn de internationale bestsellers van P. Frankopan en V. Hansen over dit thema, die beide in het afgelopen decennium verschenen zijn en ook naar het Nederlands vertaald werden. Deze interesse mag niet verbazen. We leven immers in een geglobaliseerde wereld waarin internationale handelsstromen de aarde omspannen en goederen uit verre oorden met enkele swipes of muisklikken te bestellen zijn. Tegelijkertijd kon in het voorjaar van 2021 één vastgelopen containerschip in het Suezkanaal de wereldwijde handel een infarct bezorgen. Het idee dat gelijkaardige uitgebreide maar kwetsbare netwerken al ruim tweeduizend jaar bestaan, vormt een aanlokkelijke spiegel die we onszelf graag voorhouden.

Maar hoe zijn die eeuwenoude netwerken tot stand gekomen? Dat vertelt ons Daan Nijssen, in een boek dat dus niet begint maar eindigt met het ontstaan van de klassieke zijderoutes. Nijssens debuut als auteur was *Het wereldrijk van het Tweestromenland* (2021), waarin hij de oude geschiedenis van het gebied rond Tigris en Eufraat behandelt. *Alle wegen leiden naar Babel* is een logisch vervolg op dat eerdere boek. Ditmaal beschrijft de auteur het Tweestromenland als centrum van een netwerk van handelscontacten dat zich doorheen de geschiedenis steeds verder uitbreidde. In vijf hoofdstukken behandelt Nijssen de geschiedenis van het 4de millennium v.Chr. tot ongeveer 250 n.Chr., een duizelingwekkend lange periode. Daarbij verruimt het blikveld van de auteur zich geleidelijk van het Tweestromenland over de Levant, Egypte, India en vele andere streken, totdat in het laatste hoofdstuk het Romeinse Rijk en het Chinese Han-rijk in het zicht komen. Nijssen laat zien hoezeer deze geschiedenis – de processen van verstedelijking, de talloze oorlogen, de opkomst en ondergang van rijken en dynastieën – bepaald werd door economische belangen als de zoektocht naar grondstoffen, de groeiende vraag naar luxeproducten en het openen van handelsroutes naar nieuwe afzetmarkten. Nijssen weet op een toegankelijke manier het historisch belang van allerlei archeologische, tekstuele en taalkundige gegevens uit te leggen: van prehistorische scheepswrakken tot reisverslagen uit China, waarin je tussen de regels door kan afleiden hoe angstvallig de Parthen hun monopolie op de handelsroutes tussen oost en west bewaakten. Onwillekeurig overvalt je tijdens het lezen meer dan eens de gedachte: 'It's the economy, stupid!'

Het opzet van dit boek is ambitieus, en de namen van volken, streken, rivieren en opeenvolgende heersers passeren in snel tempo de revue. Gelukkig wordt de lezer goed ondersteund met uitgebreide en mooi uitgevoerde kaarten en een register van eigennamen. Een literatuurlijst per hoofdstuk en thema wijst de geïnteresseerde lezer de weg naar meer gespecialiseerde literatuur.

Dries De Crom

2 Je hebt gewonnen, Galileeër. Denken versus geloven in de oudheid

Auteur: Anton van Hooff

Uitgever: Omniboek, 2023

Uitvoering: paperback, 176 pag.

Prijs: € 22,99

Verloren strijd

Toen in de Grieks-Romeinse wereld het christendom opkwam, veranderde er iets fundamenteel. Ondanks vervolgingen en verboden groeide de nieuwe religie uit tot een belangrijke beweging. Na 312 werd die ook officieel toegestaan en nog vóór 400 was het de enige toegestane religie. De aloude Griekse en Romeinse goden werden nu in de ban gedaan als 'heidens'. Een succesverhaal met een duidelijke, stijgende lijn.

Althans zo is het vaak voorgesteld. In werkelijkheid was de opkomst van het christendom een veel minder vanzelfsprekende zaak, en is er veel meer discussie over geweest dan achteraf lijkt. Antieke filosofen hebben veelvuldig de pen gehanteerd om het christendom te bestrijden als een absurd geheel van verwarde ideeën. Omgekeerd schreven christenen uitvoerige 'apologieën', waarin ze hun godsdienst verdedigden tegen vooroordelen en presenteerden als het ware geloof, of zelfs de ware 'filosofie'.

In *Je hebt gewonnen, Galileeër* schetst Anton van Hooff dit antieke debat. Dat is nog niet zo gemakkelijk, want na de 'overwinning' van het christendom werden kritische teksten niet meer overgeschreven. We hebben alleen nog de christelijke apologieën. Toch zijn sommige verloren kritische geschriften van daaruit redelijk te reconstrueren. Zo is Celsus' kritiek op het christendom punt voor punt besproken door de christen Origines.

Van Hooff gaat niet chronologisch te werk. Dat blijkt al uit de titel van zijn boek, die verwijst naar de uitspraak die keizer Julianus ('de afvallige') op zijn sterfbed in 363 zou hebben gedaan. Centraal in het boek staan vooral grote christelijke leerstellingen waarover debat is geweest. De menswording van Christus en de maagdelijke staat van zijn moeder, zijn wonderen, zijn kruis en zijn opstanding: het zijn allemaal punten van aanstoot geweest voor weldenkende Grieken en Romeinen. Waarom heeft God drie personen? Hoezo is Christus zo laat in de geschiedenis geboren? En waarom die rare omweg via verraad, kruisiging en hemelvaart?

Toch heeft dat vreemde christendom gewonnen. Van Hooffs boek laat vooral zien hoe men elkaar in het debat eigenlijk niet kon bereiken. 'Denken' tegenover 'geloven', het was een op voorhand verloren strijd. Men bleef, het eigen gelijk herhalend, hoofdschuddend tegenover elkaar staan.

Iets van die machteloosheid doortrekt het hele boek. De verklaarde atheïst (en ex-katholiek) Van Hooff identificeert zich sterk met de antieke denkers en zegt te schrijven zonder bitterheid, maar het boek heeft toch iets van een afrekening. Daarbij rijst de vraag in hoeverre dat oude debat nog relevant is: in West-Europa lijkt het christendom intussen zelf een gepasseerd station. Van Hooff gaat daarop niet in, maar het maakt de lectuur van zijn boek tot een wat vreemde ervaring.

Je hebt gewonnen, Galileeër is vlot geschreven, ruim geïllustreerd en goed gedocumenteerd. Interessant voor christenhaters én -fans.

Vincent Hunink

3 De hemelvaart van keizer Eikel

Auteur: Seneca, vertaling Vincent Hunink

Uitgever: Van Oorschot, 2023

Uitvoering: paperback, 64 pag.

Prijs: € 15,00

Seneca is in ons collectieve geheugen vooral een stoïsche filosoof, die zijn ideeën over hoe te leven heeft overgeleverd in tal van traktaten en brieven. Veel daarvan zijn naar het Nederlands vertaald. Recentelijk verschenen in de vertaling van Vincent Hunink bijvoorbeeld *Levenskunst. Filosofische essays over leven en dood* (2019), *Troost en volharding* (2021) en *De kunst van het geven* (2022). In het onderwijs is Seneca een vast onderdeel van het curriculum Latijn, waarbij zijn stoïsche ideeën een uitgangspunt kunnen vormen voor reflectie op het heden. Veel minder bekend zijn Seneca's veelzijdige literaire talenten, die ook in andere typen teksten duidelijk naar voren komen. Zo zijn er tragedies, die onder andere gekenmerkt worden door de expliciete, meeslepende visualisaties van gruwelijke details. Denk hierbij onder andere aan *Oedipus*, waarin de bode 22 versregels lang krachtig verhaalt hoe het hoofdpersonage de ogen uitkrabt (v. 957-979). Een ander goed voorbeeld van een tekst waarin Seneca's veelzijdigheid naar voren komt, is zijn korte satirische geschrift *Apocolocyntosis*, over de vergoddelijking van keizer Claudius.

Vincent Hunink vertaalde het werk als *De hemelvaart van keizer Eikel*. Daarmee wijkt hij heel bewust af van de traditionele Nederlandse titel 'verpompoening'. In zijn Nawoord maakt Hunink duidelijk welke bezwaren kleven aan die traditionele vertaalde titel, die de inhoud niet goed dekt. De associatieve, hedendaagse titel van Hunink is de prominentste manier waarmee de vertaler de tekst vooral tracht te presenteren als een middel voor leesplezier, zoals hij ook de antieke leescontext typeert: 'Satire is *for fun*' (p. 41). Hoewel er allerlei wetenschappelijke analyses over de tekst bestaan, voorziet deze uitgave niet in een uitgebreid notenapparaat om de brontekst begrijpelijk te laten zijn voor de hedendaagse lezer. In plaats daarvan zet de vertaler de vertaling zelf in: zo worden de voor ons weinig zeggende namen Augurinus en Baba in de vertaling vervangen door Hupsi en Flupsi (p. 8). Hierbij is het zonder verdere uitleg direct duidelijk dat het twee 'onbenullige fantasiefiguren' betreft, zoals Hunink in de namenlijst nog kort toelicht (p. 54). Op dezelfde manier is de obscure godheid Vica Pota, die voor de moderne lezer alleen maar vragen opwerpt, in de vertaling geworden tot Bokkie Wokkie (p. 18). Het zijn originele ingrepen die het gemakkelijker maken om je te laten meevoeren door het verhaal, zonder voortdurend extra informatie nodig te hebben.

De *Apocolocyntosis* is een tekst met allerlei verschillende stijlregisters, zoals past binnen de menippeïsche satire: epische verzen, spreektaalelementen en staccato rechtbankverslaglegging wisselen elkaar af. De vertaling weet dit mooi weer te geven binnen een dynamisch geheel. Intertekstuele referenties – het werk staat bol van citaten uit andere klassieke bronnen – worden consequent tussen haakjes geduid. Huninks nawoord biedt vervolgens precies voldoende voor een introductie op deze tekst. Je blijft na het lezen wel wat op je honger zitten, maar daarvoor verwijst de vertaler naar de beste ingangen in de literatuur. Bovendien biedt de namenlijst de nodige basiskennis. Op deze manier is een uitgave ontstaan die inderdaad instaat voor leesplezier.

John Tholen

4

4 Troje is nooit veroverd!

Auteur: Dio Chrysostomus, vertaling Floris Overduin

Uitgever: Damon, 2023

Uitvoering: paperback, 152 pag.

Prijs: € 18,90

Helena was getrouwd met Paris. Hector heeft Achilles gedood. De Grieken hebben Troje niet veroverd. Dat beweert Dio Chrysostomus in zijn *Trojaanse redevoering* (*Or.* 11). Floris Overduin heeft deze redevoering vertaald, ingeleid en toegelicht en daarmee het Nederlandstalige publiek een grote dienst bewezen. Dit is bij mijn weten de eerste integrale Nederlandse vertaling van een redevoering van Dio van Prusa (circa 40 tot 112 n.Chr.), een van de belangrijkste Griekse redenaars uit de 1ste eeuw n.Chr. van wie we ongeveer 80 redevoeringen over hebben. Zijn bijnaam Chrysostomus – 'met gouden mond' – dankt hij ongetwijfeld aan zijn bijzondere retorische kwaliteiten, waarvan de *Trojaanse redevoering* een goed voorbeeld is. Het is een *showpiece*, waarin de auteur al zijn retorische vermogens aanwendt om zijn publiek van liefhebbers en kenners met zijn redekunst te vermaken. Dio behoort hiermee tot de stroming die men later de Tweede Sofistiek noemt.

In de *Trojaanse redevoering* laat Dio zien dat Homerus een grote leugenaar is (die overigens soms ook de waarheid spreekt). Hij doet dat zogenaamd voor een publiek van Trojanen en op autoriteit van een Egyptische priester. Dio maakt vooral gebruik van Homerus om Homerus te weerleggen door te laten zien dat zijn werk tegenstrijdigheden bevat en op veel plaatsen niet plausibel is. Daarmee speelt hij met de traditionele manieren waarop Homerus uitgelegd en onderwezen werd, wat natuurlijk extra geestig is voor zijn welopgeleide publiek. Zo schrijft Dio in paragraaf 102: 'Maar als iemand alles gaat weerleggen zal dat ontzettend veel werk zijn. De leugens zijn immers allemaal uit zichzelf glashelder voor wie erop let, zodat het voor iedereen duidelijk is, zelfs voor wie niet al te snugger is, dat Patroclus eigenlijk een verzinsel is en dat Homerus hem verwisseld heeft met Achilles, omdat hij de leugens over Achilles wilde maskeren!' Dio speelt duidelijk één groot spel met autoriteit en traditie. Dat we alles met een korreltje zout moeten nemen blijkt wel uit het volgende citaat (20-21): 'Ik zeg alleen dit, dat hij [Homerus] er geen moeite mee had woorden van de goden te berichten waarvan hij zegt dat ze die tegen elkaar zouden hebben geuit. En dan niet alleen de woorden die openlijk gezegd zijn en waar toevallig alle goden bij aanwezig waren, maar ook wat sommige goden privé tegen elkaar vertelden. Bijvoorbeeld wat Zeus zei, woedend op Hera door haar bedrog en door de overwinning van de Trojanen. En daarvoor Hera tegen Aphrodite, toen ze haar vroeg om haar vader te drogeren en haar het tovermiddel te geven (het geborduurde gewaad), terwijl ze dit – dat lijkt me toch logisch – in het geheim vroeg. Want het is toch ook bij mensen onwaarschijnlijk dat iemand anders van dat soort dingen weet heeft, als een man en een vrouw onenigheid hebben en elkaar soms uitschelden?'

Overduin heeft een mooie en leesbare vertaling afgeleverd. Dankzij zijn toelichtingen per hoofdstuk is de redevoering ook goed te volgen voor hen die niet goed op de hoogte zijn van de traditie rondom de Trojaanse oorlog. De ideale lezer is een liefhebber van de retorica, want Dio's retorische opleiding laat zich niet verhullen.

Niels Koopman

5

5 Speechen. Klassieke wijsheid over spreken in het openbaar

Samengesteld door: Emilia Menkveld & Maurits Lesmeister

Uitgever: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2023

Uitvoering: paperback, 223 pag.

Prijs: € 17,50

In 2024 kiest de Verenigde Staten zijn volgende president. Amerikaanse presidentsverkiezingen zijn typisch het moment waarop er nog eens wat aandacht uitgaat naar de oude kunst die we welsprekendheid noemen, en naar de klassieke theorie die erachter schuilt. U kunt zich alvast voorbereiden op gesprekjes met vrienden, kennissen of collega's over dit onderwerp: de zopas verschenen bloemlezing *Speechen* bevat 'een staalkaart van de theorie en de praktijk van het spreken in het openbaar' en wil daarmee een handig instrument aanreiken waarmee we ons profijt kunnen halen uit die klassieke 'inzichten en wijsheid', die volgens de samenstellers nog 'heel goed praktisch toepasbaar' zijn (flaptekst).

Het klopt zonder meer dat de discipline van de retoriek in de Grieks-Romeinse cultuur op zo'n manier werd uitgebouwd dat ze volledig mag worden genoemd en onovertroffen zou blijken. In dat opzicht is het inderdaad zo dat wie kennis wil nemen van retorische theorie, en zelfs wie de praktijk ambieert, zich maar best tot de oudheid kan wenden. Deze bloemlezing biedt fragmenten uit drie voorname theoretische werken (van Aristoteles, Cicero en Quintilianus). Verder is ze gevuld met praktijkvoorbeelden, dat wil zeggen speeches of redevoeringen, al dan niet fictief, en onder de historische, al dan niet werkelijk zo uitgesproken.

Toch rijst de vraag welke 'inzichten' de samenstellers *concreet* in gedachten hebben en hoe we 'praktisch toepasbaar' precies moeten begrijpen. Retoriek was in de oudheid vaak een meerjarige opleiding. Het was een kwestie van grondige studie, uitgebreide ervaring én talent, niet van het simpelweg kennen en toepassen van de juiste vakkundige kneepjes. Leraren retoriek schreven modelredevoeringen om ze dan uitvoerig te analyseren met hun studenten. De kunst van het spreken is niet onmiddellijk afleidbaar uit een goede speech. Bovendien ging antieke retoriek over veel meer dan enkel spreken in het openbaar. Het leerde de student iets over argumentatie, sociologie, psychologie, … Als discipline gaat retoriek naar de kern van onze samenleving omdat ze gestoeld is op twee fundamentele inzichten: dat de realiteit grijze zones bevat waardoor meningsverschillen ontstaan, en dat wie een goede grip heeft op taal, ook de uitkomst ervan weet te beïnvloeden. Als woordkunst houdt retoriek dus rechtstreeks verband met hoe de wereld echt werkt. Dat is deel van de wijsheid die de antieke retoriek te bieden heeft. Haar praktische toepasbaarheid ligt echter niet voor het grijpen.

Een andere vraag die rijst, is welke voeling we vandaag nog hebben met die oude kunst. Het woord 'welsprekendheid' heeft dringend een update nodig, onze maatschappij kent geen 'redenaars', en zelfs wie een belangrijk politiek ambt bekleed, moet vandaag de dag daarom nog niet beslagen zijn in correct taalgebruik of duidelijke articulatie (de Amerikaanse politiek dient hier opnieuw ter illustratie). Dat wil anderzijds niet zeggen dat we niet meer aan retoriek doen of dat de oude theorie achterhaald is. De waarde van de teksten die hier verzameld zijn, staat buiten kijf, maar ze vragen toch wel wat ontsluiting – een vertaalslag naar de moderne realiteit, zeg maar.

Dit boek is daarom een handig instrument voor wie wil snuisteren in antieke retorische theorie/praktijk binnen de context van een ruimer gekaderde interesse of studie. Het zou goed werken in klascontext, bijvoorbeeld. Het geheel is vlot en bondig ingeleid, elke opgenomen auteur is dat ook. De opgenomen vertalingen zijn doorgaans zeer recent. Op de tweedeling theorie en praktijk na, blijft het principe achter de specifieke keuze voor de opgenomen teksten impliciet. Dat alles maakt *Speechen* tot een echte bloemlezing (eerder dan een praktijkgids): het is een reservoir aan waardevols.

Julie Van Pelt

6

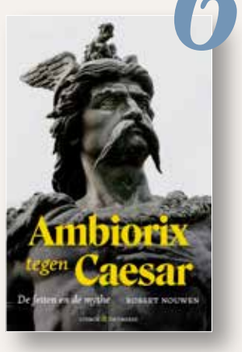

6 Ambiorix tegen Caesar. De feiten en de mythe

Auteur: Robert Nouwen

Uitgever: Sterck & De Vreese, 2023

Uitvoering: paperback, 238 pag.

Prijs: € 24,90

Held van België

Iedereen die wel eens in Tongeren is geweest kent het standbeeld van Ambiorix op de Grote Markt. Een stoere figuur met gevleugelde helm, die lijkt weggelopen uit Asterix en Obelix, en die meteen tot de verbeelding spreekt. Ambiorix' roem berust op zijn reputatie als tegenstander van Rome. Als vorst van de Eburonen, de stam die leefde in het gebied tussen de Galliërs en de Germanen, rond het huidige Tongeren, komt hij in conflict met Julius Caesar tijdens diens campagnes in Gallië. In 54 v.Chr. brengen de Eburonen Caesar een lelijke nederlaag toe. De jaren erna neemt Caesar verschrikkelijk wraak: hij roeit de stam uit en verwoest hun hele gebied. Alleen Ambiorix weet te ontsnappen: Caesar heeft hem nooit meer te pakken gekregen.

Vrijwel alles wat bekend is over de historische Ambiorix berust op Caesars verslag in zijn werk *Oorlog in Gallië*. De productieve Vlaamse historicus Robert Nouwen (www.robertnouwen.be) heeft nu een monografie geschreven waarin hij het hele verhaal van Ambiorix vertelt. Na inleidende hoofdstukken over de Eburonen en Caesar bespreekt Nouwen Caesars verslag. Daarbij betrekt hij ook archeologisch onderzoek. Gelukkig neemt hij een evenwichtige positie in: hij toont geen blinde bewondering voor Ambiorix, getuige de aandacht voor de jaren vóór het conflict, toen Ambiorix vriendschappelijke contacten onderhield met Caesar. En hij sluit de ogen niet voor de meedogenloze kanten van Caesars campagne, die zich vanuit huidig perspectief schuldig maakte aan genocide en andere oorlogsmisdaden. Maar de auteur veroordeelt Caesar niet op elke bladzijde opnieuw. Dat zou zijn boek niet ten goede zijn gekomen. Nu blijft het steeds goed leesbaar.

Ook de nasleep van Caesars campagnes in de Lage Landen, inclusief de Gallische opstand onder Vercingetorix en de inrichting van de Gallische provincies door keizer Augustus, komt aan de orde. Ongeveer een derde van het boek is ten slotte gewijd aan de receptie van de figuur Ambiorix. Zijn populariteit blijkt bewust opgeroepen door Belgische nationalisten na 1830. Men zocht een grote Belg om zich aan te spiegelen en vond die in de Eburoon die het Caesar zo moeilijk wist te maken. Iets vergelijkbaars was in Nederland al veel eerder gebeurd met Julius Civilis en de opstand van de Bataven in 69/70. Politiek gemotiveerde aandacht voor een historische figuur leidt onherroepelijk tot vertekening. Zo is de heldhaftige Ambiorix op de Grote Markt van Tongeren eigenlijk helemaal een moderne schepping. Maar het is interessant om te zien hoe dat proces is verlopen.

Nouwen biedt aldus op twee manieren het verhaal van Ambiorix: hij reconstrueert de historische gebeurtenissen in de 1ste eeuw v.Chr. en hij laat zien hoe hieruit in de 19de en 20ste eeuw de mythe van Ambiorix is gemaakt. En vooral die mythe blijft mensen aanspreken. Enkele jaren geleden eindigde Ambiorix als vierde in de race om de titel Grootste Belg. In Vlaanderen, wel te verstaan, want in Wallonië kwam hij niet hoger dan nummer vijftig. En in Nederland is zijn receptie te verwaarlozen. Grote voorbeeldfiguren blijven vaak toch regionaal.

Nouwens boek is een welkome aanvulling op de bestaande boeken over de Romeinse periode. Verplichte lectuur voor alle Belgische liefhebbers van de oudheid. En voor de 'Hollanders' alleszins aanbevolen.

Vincent Hunink

Colofon

Hermeneus is een uitgave van het Nederlands Klassiek Verbond.

Redactie
Reinhart Ceulemans, Dries De Crom, Niels Koopman, Christian Laes, Mirte Liebregts, Tim Noens, John Tholen, Lincy Van Twembeke en Christel Veen

Beeldredactie
Christel Veen, redactie@nederlandsklassiekverbond.nl

Redactiesecretariaat
John Tholen, redactie@nederlandsklassiekverbond.nl

Kopij
De redactie van *Hermeneus* verwelkomt graag kopij van nieuwe auteurs. Zie de auteursrichtlijnen op nederlandsklassiekverbond.nl/hermeneus.

Lay-out, prepress en druk
HuigHaverlag Printing, Wormerveer

Losse nummers
Gewone nummers €5,-. Themanummers met extra omvang €8,50 excl. portokosten. Losse nummers zijn verkrijgbaar via: pr@nederlandsklassiekverbond.nl
In geval van misdruk kan een nieuw exemplaar worden aangevraagd via ledenadministratie@nederlandsklassiekverbond.nl tel. 088 - 505 43 61

Informatie advertenties
HuigHaverlag Printing
roxanneratering@huighaverlag.nl
tel. 075 - 30 30 576

NKV

Meer informatie over het Nederlands Klassiek Verbond is te vinden op nederlandsklassiekverbond.nl. Het hoofdbestuur van het NKV bestaat momenteel uit de volgende leden:

Voorzitter (2022)
Jacqueline Klooster
voorzitter@nederlandsklassiekverbond.nl

Vice-voorzitter (2022)
Lindsey Vandevoorde
(afdeling Oost-Vlaanderen)
vicevoorzitter@nederlandsklassiekverbond.nl

Secretaris (2020)
Sanne Reinders
(afdeling Den Haag)
secretaris@nederlandsklassiekverbond.nl

Penningmeester (2022)
Julian van Haeren
(afdeling Nijmegen-Arnhem)
penningmeester@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2020)
Amber Brüsewitz
(afdeling Oost-Vlaanderen)
(portefeuille PR en website)
pr@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2017)
Hubert Mooiman
(afdeling Leiden)
(Lustrum en indexering *Hermeneus*)
info@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2022)
Mieke de Vos (afdeling Haarlem)
mieke@nederlandsklassiekverbond.nl

Algemeen bestuurslid (2022)
Klazina Staat (afdeling Amsterdam)
k.staat@vu.nl

Lidmaatschap
Nederlands Klassiek Verbond voor Nederland en België:
gewoon lid: €42,60
jeugdlid (tot 25 jaar): €21,30
buitenlandlid: €48,50
lid voor het leven: €800
huisgenootlid: €11
(excl. *Hermeneus*)

Website
nederlandsklassiekverbond.nl

Inlichtingen, adreswijzigingen, opgeven van nieuwe leden en opzeggingen
Opzeggingen van NKV-lidmaatschap uitsluitend schriftelijk, per brief of mail, uiterlijk 1 december bij:
Ledenadministratie NKV
Postbus 418, 2000 AK Haarlem
tel. 088 - 505 43 61
ledenadministratie@nederlandsklassiekverbond.nl

Volg het NKV op Facebook (Nederlands Klassiek Verbond) en X (@NKVoudheid).

Vanwege onze ANBI-status kunnen uw altijd welkome schenkingen van de belasting worden afgetrokken.

Auteurs

Marike van Aerde is universitair docent aan de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden. Samen met een internationaal team studenten bestudeert ze de handelsnetwerken die Oost-Afrika (Egypte, Aksum) verbonden met het Indiaas subcontinent, vanaf 300 v.Chr. Ze coördineert momenteel een veldwerkproject in Pakistan, samen met CER (Cultural Emergency Response). Haar promotieonderzoek (2015) analyseerde culturele interacties tussen Egypte en het Romeinse Rijk vanuit een archeologisch perspectief.

Dries De Crom is docent klassieke talen aan het College van het Eucharistisch Hart (Essen) en universitair docent Bijbelwetenschappen bij Tilburg University.

Miko Flohr is universitair docent Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. In zijn onderwijs en onderzoek verkent hij de antieke wereld voorbij de 'klassieke' door elites in Rome en Athene gedomineerde canon van kunst, literatuur en politieke geschiedenis.

Roderick Geerts is zijn promotieonderzoek (Universiteit Leiden) naar Romeins aardewerk in Nederland aan het afronden. Romeins aardewerk is de rode draad in zijn carrière. Hij is sinds 2015 bij de opgraving in Berenike betrokken en is daar aardewerkspecialist.

Ruwan N. van der Iest is docent Koinè en Nieuwtestamentisch Grieks aan de Rijksuniversiteit Groningen en docent Griekse en Latijnse taal en cultuur op het Tjalling Koopmans College in Hardegarijp. Zijn onderzoek focust zich op de bestudering van identiteit in de oudheid, aan de hand van documentaire teksten. Verder interesseert hij zich in het huwelijksrecht, de politieke geschiedenis van Egypte tijdens de Perzische en Ptolemeïsche perioden en (Griekse) papyrologie.

Jinyu Liu is Acting Betty Gage Holland Professor op het domein van de Romeinse geschiedenis aan Emory University (Atlanta, GA). Ze heeft gepubliceerd over de sociale geschiedenis van het oude Rome, de receptie van de Grieks-Romeinse klassieken in China en de vertaling van klassieke teksten in een geglobaliseerde context. Ze is hoofdonderzoeker van een project dat als doel heeft het complete oeuvre van Ovidius te vertalen naar het Chinees.

Sean McGrath promoveerde in 2023 aan Trinity College Dublin op dierenethiek in Oppianus' Griekse leerdicht *Halieutica*. Daarnaast analyseert hij manga op zijn YouTube-kanaal (@SuzelsManga).

Frits Naerebout was gedurende 40 jaar docent bij de opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden en bij de afdeling Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit. Zijn belangrijkste onderzoeksgebieden waren en zijn: antieke religie, cultuurcontact en cultuurverandering in de oudheid en de receptie van de antieke cultuur.

Jan M.F. Van Reeth is classicus en oosters filoloog en historicus. Hij doceert godsdienstgeschiedenis van het Nabije Oosten in de late oudheid en vroege middeleeuwen. Hij publiceert eveneens over de pre-Helleense godsdienst, over de christelijke en joodse bronnen en redactiegeschiedenis van de Koran, en over de vroegste islamitische geschiedenis.

Henk W. Singor doceerde vele jaren Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij publiceerde naast wetenschappelijke en populairwetenschappelijke artikelen in binnen- en buitenland enkele Nederlandstalige monografieën, waaronder: *De komst van Alexander. Alexander de Grote en zijn nalatenschap in Azië* (Amsterdam 2010), *Constantijn en de christelijke revolutie in het Romeinse rijk* (Amsterdam 2014) en *Constantinopel en de Eerste Jihad. Het overleven van een christelijk Europa in de zevende en achtste eeuw* (Amsterdam 2022).

Griet Vankeerberghen (PhD Princeton University, 1996) is historica op het gebied van het vroege keizerlijke China en verbonden aan het Departement Geschiedenis van McGill University, Montreal. Samen met Hans Beck stichtte ze de onderzoeksgroep Global Antiquities.

Illustratieverantwoording

Woord vooraf
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/6/6e/Berenike_Buddha.jpg

Pagina 4-11
2 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/05/Herodotus_World_Map.jpg
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/eb/Detail_of_Roman_mosaic_from_Veii_%28Isola_Farnese%2C_Italy%29_depicting_an_African_elephant_being_loaded_onto_a_ship%2C_3rd-4th_century_AD%2C_Badisches_Landesmuseum_Karlsruhe%2C_Germany_%2818643674732%29.jpg
4 en.wikipedia.org/wiki/Afrasiab_murals#/media/File:Afrasiab_-_details_from_The_Ambassadors'_Painting_3_-_great_procession.JPG
5 https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/ancient-near-east1/assyrian/a/assyrian-art-an-introduction
7 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/17/Steppes_horseman_hunting.jpg8
https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Pazyryk.jpg.
9 https://en.wikipedia.org/wiki/Terracotta_Army#/media/File:Terracotta_Army,_View_of_Pit_1.jpg
10 https://en.wikipedia.org/wiki/Dahuting#/media/File:Dahuting_tomb_banquet_scene,_Eastern_Han_mural.jpg
11 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/21/Pompei_Lakshmi_statuette.jpg

Pagina 12-18
1 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1e/Apadana_Palace_Indians.jpg
2 https://en.wikipedia.org/wiki/Suez_inscriptions_of_Darius_the_Great#/media/File:Stele_Darius_Shaluf_Menant.png
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/TabulaPeutingeriana.jpg
4 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b7/Madain_Saleh_%286731527141%29.jpg
5 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8a/Stapestry demetriosbactriasoldier.jpg
7 https://www.coinarchives.com/b7ff3d90a2eb8c256cac3e23da8a8660/img/taulerfau/122/image02810.jpg
8 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1c/BosraMosaicCamels.png

Pagina 19-24
1 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Tachara%2C_Persepolis.jpg
2 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Persepolis_stairs_of_the_Apadana_relief.jpg
3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Achaemenid-Persian-Lion-Rhyton-Persepolis,Iran.jpg
4 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3e/Darius_vase_ Napoli_Museum_without_background.jpg
5 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2d/Darius_receiving_advice_on_the_Darius_vase.jpg

Pagina 29-35
1 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:East_Gateway_-_Stupa_1_-_Sanchi_Hill_2013-02-21_4398.JPG

Pagina 38-44
1 https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Flag_of_India.svg https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/28/Ashoka%27s_visit_to_the_Ramagrama_stupa_Sanchi_Stupa_1_Southern_gateway.jpg
2 https://en.wikipedia.org/wiki/Ashoka#/media/File:Ashoka's_visit_to_the_Ramagrama_stupa_Sanchi_Stupa_1_Southern_gateway.jpg
3 https://en.wikipedia.org/wiki/Ashoka#/media/File:Ashoka's_visit_to_the_Ramagrama_stupa_Sanchi_Stupa_1_Southern_gateway.jpg
4 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9a/The_four_scripts_of_Ashoka.jpg
5 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Kalsi01.jpg
6 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Delhi-Topra_pillar_edicts.jpg
7 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ashoka_pillar_at_Vaishali,_Bihar,_India.jpg
8 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AsokaKandahar.jpg
9 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f4/Behistun_Inscription_in_Persia_ca._520_BC-_UNESCO_World_Heritage_Site.jpg

Pagina 45-54
https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_campaign_of_Alexander_the_Great#/media/File:Le_Brun,_Alexander_and_Porus.jpg
2 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Indian_warriors_%28Sattagydian%2C_Gandharan%2C_Hindush%29_circa_480_BCE_in_the_Naqsh-e_Roastam_reliefs_of_Xerxes_I.jpg
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f/Buddha_in_Sarnath_useum_%28Dhammajak_Mutra%29.jpg
4 Shutterstock 411417061
5 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ai-Khanoum-gold_stater_of_Antiochos1.

Pagina' 58-64
1 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/49/The_death_of_Caesar%3B_Caesar_is_lying_on_the_ground%2C_assassin_Wellcome_V0041507.jpg
2 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9d/Chang_Le_Gong_and_Wei_Yang_Gong_by_Bi_Yuan.jpg
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c2/Servian_at_Termini.JPG.

Pagina 65-71
1 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Mari_Yamazaki_0156.jpg
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/Baths_of_Caracalla%2C_facing_Caldarium.jpg
3b https://smarthistory.org/baths-of-caracalla/
4 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/archive/5/52/20220131161903%21Kodakara-yu.jpg
5 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/00/SentoLayout.C73.English.svg/1600px-SentoLayout.C73.English.svg.png
6 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/00/SentoLayout.C73.English.svg/1600px-SentoLayout.C73.English.svg.png
7 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/63/Strigiles.jpg
8 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/59/Settore_di_Sosandra_20.JPG

Pagina 72-9
2 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0c/Marble_copy_of_the_Clipeus_Virtutis_of_Augustus_%28honorific_shield%29_found_in_Arles%2C_dating_from_BC_26%2C_Moi%2C_Auguste%2C_Empereur_de_Rome_exhibition%2C_Grand_Palais%2C_Paris_-_14651082125.jpg
3 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d2/Eug%C3%A8ne_Delacroix_-_Ovide_chez_les_Scythes_%281862%29.jpg
4 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6f/Luca_Signorelli_-_Ovid_-_WGA21240.jpg

NEDERLANDS KLASSIEK VERBOND @NKVOUDHEID
NEDERLANDSKLASSIEKVERBOND.NL - ISSN 0165-8158

Hermeneus

TIJDSCHRIFT VOOR ANTIEKE CULTUUR